

**ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ҲУҚУҚ, БИЗНЕС ВА
СИЁСАТИ ТОҶИКИСТОН**

Бо ҳуқуқи дастнавис

ВБД: 341
ТКБ: 67.938.3
Ш – 96

ШУКУРЗОДА ФАРҲОДЧОН МАНОН

**АСОСҲОИ МАДАНИ-ҲУҚУҚИИ ФАЪОЛИЯТИ
СУДҲОИ ҲАКАМӢ ДАР ҚУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН**

АВТОРЕФЕРАТИ

диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии номзади
илмҳои ҳуқуқшиносӣ аз рӯи ихтисоси 5.5.3. Ҳуқуқи маданӣ;
ҳуқуқи соҳибкорӣ; ҳуқуқи оилавӣ; ҳуқуқи байналмилалӣ
хусусӣ

Хучанд – 2026

Диссертатсия дар кафедраи ҳуқуқи маданӣ ва меҳнатии факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон иҷро гардидааст.

Роҳбари илмӣ:

Рачабзода Маҳмадиёр Носир – номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент ректори Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт.

Муқарризони расмӣ:

Сангинзода Дониёр Шошмашмад – доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор, муовини директори Институти омӯзиши масъалаҳои давлатҳои Осиё ва Аврупо оид ба илм ва таълими Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон;

Сидиқов Дилшод Ахрорович – номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсенти кафедраи ҳуқуқи маданияи факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи (Славянии) Россия ва Тоҷикистон.

Муассисаи пешбар:

Муассисаи давлатии таълими «Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон» (ш. Душанбе).

Ҳимояи диссертатсия санаи «25» июни соли 2026, соати 11⁰⁰ дар ҷаласаи шурои диссертатсионии 6D.KOA-018-и назди Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (734025, ш. Душанбе, кӯчаи Буни Ҳисорак, толори шурои диссертатсионии факултети ҳуқуқшиносии ДМТ) баргузор мегардад.

Суруға: Қодиров Н.А. master.nek@mail.ru, (тел.: 905-80-86-86).

Бо мазмуни диссертатсия дар сомонаи www.tnu.tj ва Китобхонаи марказии илмии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон бо нишони 734025, ш. Душанбе, хийбони Рӯдакӣ 17, шинос шудан мумкин аст.

Автореферат «___» _____ соли 2026 тавзеъ шудааст.

**Котиби илмии шурои диссертатсионӣ,
номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент**

Қодиров Н.А.

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи (предмет) таҳқиқот. Дар шароити муосир инкишофи муносибатҳои ҷамъияти ба рушди робитаҳои байни шаҳрвандон, шахсони ҳуқуқӣ ва дигар субъектон оварда, нақш ва аҳаммияти механизмҳои ҳифз ва химояи ҳуқуқ ва манфиатҳои қонунии онҳоро басо назаррас намуд.

Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун давлати ҳуқуқбунёд дар моддаи 19 Конститутсия [1] ба ҳар кас кафолати ҳифзи судиро пешбинӣ намуда, шаҳрвандон метавонанд дар мавриди лозима аз тамоми имконоти пешбинӣ гардида бемаҳдудият истифода баранд. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (минбаъд **ҶТ**) химояи судии ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд ба сифати химояи афзалиятнок баромад намуда, кафолат дода шудааст. Ҳокимияти судӣ ҷиҳати амалигардии химояи ҳуқуқ, озодӣ ва манфиатҳои қонунии шаҳрвандон, баррасӣ ва ҳал намудани баҳсҳои мухталифи ҳуқуқи байни шаҳрвандон, ташкилоту иттиҳодияҳои онҳо ва дигар субъектони муносибатҳои ҷамъияти ба низом дароварда шудааст.

Ҳуқуқ ба химояи судиро низ санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, аз ҷумла Эълومияи умумии ҳуқуқи башар (1948), Паймони байналмилалӣ оид ба ҳуқуқи шаҳрвандӣ ва сиёсӣ (1966), ки Ҷумҳурии Тоҷикистон онҳоро 4 апрели соли 1999 расман эътироф намуд, пешбинӣ кардааст. Моддаи 8 Эълумияи умумии ҳуқуқи башар муайян менамояд, ки: «Ҳар як инсон дар сурати поймол гардидани ҳуқуқҳои асосиаш, ки бо Конститутсия ё қонунҳо пешбинӣ шудаанд, барои барқарорсозии пурраи онҳо аз тарафи судҳои босалоҳияти миллӣ ҳақ дорад» [5]. Меъёри номбурда маҳз ҳуқуқи инсон ба химояи судиро эълон намуда, ҳангоми поймол гардидани ҳуқуқҳои дар Конститутсия ва қонунҳо пешбинӣ шуда метавонад истифода шавад. Моддаи 10 Эълумияи мазкур чунин меъёрро пешбинӣ намудааст: «Ҳар як инсон барои муайян намудани ҳуқуқу уҳдадорихояш ва муқаррар кардани асоснокии айбномаи ҷиноятӣ, ки ба дӯши ӯ гузошта шудааст, ба таври баробарии комил ҳуқуқ дорад, ки парвандаи ӯро суди мустақилу бетараф, ошкоро ва бо риояи

талаботи адолат баррасӣ намояд», ки, дар маҷмуъ, ҳуқуқ ба муҳокимаи суди адолатнок маҳсуб меёбад.

Боиси қайд аст, ки моддаи 10 Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 24.12.2022, №1918 (КМ ҚТ) «ҳимояи ҳуқуқҳои маданияи вайронгардида ё мавриди баҳс қарордоштаро суд, суди иқтисодӣ, суди ҳақамӣ ё арбитраж тибқи тобеияти идоравии парвандаҳо, ки дар қонунгузори мурофиавӣ муқаррар гардидааст, амалӣ менамоянд» [2]. Доираи судҳои барои ҳимояи ҳуқуқҳои субъективии маданияи ва КМ Ҷумҳурии Тоҷикистон, инчунин судҳои ҳақамиро номбар кардааст, ки он ба низоми судҳои давлатӣ шомил набуда, мақоми махсусро байни мақомҳои ҳимоякунандаи ҳуқуқҳои субъективии маданияи ишғол менамояд.

Таъмини фаъолияти озодаи иқтисодӣ ва рушди муносибатҳои бозорӣ, дар навбати худ, баҳсхоро миёни шаҳрвандон, ташкилоту созмонҳои онҳо ва сохтору мақомотҳо ба вучуд меоварад, ки ҳалли қонунӣ, адолатнок ва саривақтии онҳо хеле муҳим мебошад.

Дар ҷаҳони муосир намудҳои гуногуни чунин воситаҳои ғайридавлатии ҳалли баҳсҳо ба таври васеъ истифода бурда мешавад. Илова бар ин, ҳар як субъекти фаъолияти соҳибкорӣ имконият дорад, баҳси пайдошударо дар судҳои давлатӣ баррасӣ намояд, бо ташаббуси худ даъвогару ҷавобгар ҳақмотро ташкил намояд ва ин падида, танҳо ба манфиати кор буда, метавонад чун қафилӣ муносибати минбаъдаи контрагентони тичоратӣ баромад намояд. Аз ин рӯ, барои ноил гардидан ба мақсадҳои гузошташуда ҳаракатҳои созанда ва кӯшиши судяҳои суди ҳақамие, ки бинобар созиши тарафҳои баҳскунанда, мочарои ҳуқуқи онҳоро баррасӣ ва ҳал менамоянд, инчунин, ба сатҳи баланди масъулиятшиносии бевоситаи тарафҳои баҳскунанда алоқамандӣ дорад.

Аҳамияти таҳким бахшидани низоми судии ҚТ ва андешидани тадбирҳои амалӣ чихати дастрас намудани ҳимояи судӣ дар суҳанронҳои Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон низ таъкид гардидааст. Дар ин

хусус, дар Паёми Сарвари кишвар аз 28 декабри соли 2023 ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон чунин омадааст: «Масъалаи дигари муҳим, ки дар низоми ҳуқуқии кишвар нақши калидӣ дорад, таъмини волоияти қонун буда, он меҳвари ғайолияти мақомоти ҳокимияти судӣ ва ҳифзи ҳуқуқ ба ҳисоб меравад.

Таъмин намудани дастрасӣ ба адолати судӣ ва иттилоот оид ба ғайолияти судҳо, муҳокимаи ошкоро ва одилонаи судӣ ба таҳкими қонуният, пешгирӣ кардани содиршавии ҷиноят, эҳтиром ба қонун ва ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд мусоидат менамояд» [3].

Ҳамзамон Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар мулоқот бо кормандони мақомоти судӣ аз 5 декабри соли 2024 доир ба чунин масъалаҳо тавачҷуҳ намуда, махсусан, қайд карданд, ки: «Вазифаҳои ҳокимияти судӣ ва таъмини адолат дар асоси принсипу меъёрҳои демократии мурофиаи судӣ, аз ҷумла баробарии ҳама дар назди қонун ва суд, баробарҳуқуқии тарафҳо дар ҷараёни баҳсу мунозира ва ба тарзи ошкоро гузаронидани мурофиаи судӣ сурат мегирад, ки ин меъёрҳои қонун кафили воқеии ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон, таҳкими қонуният ва тартиботи ҳуқуқӣ, дар маҷмӯъ, нишонаи муҳимтарини ҷомеаи адолатпарвар, демокративу ҳуқуқбунёд ва дунявӣю иҷтимоӣ мебошад» [4].

Мақоми хосаро ишғол намудани судҳои ҳақамӣ бо он тақозо карда мешавад, ки ҳимояи суди ҳақамии ҳуқуқҳои субъективии маданӣ, нисбат ба дигар шаклҳои ҳимояи судӣ ба низоми воситаҳои маданӣ-ҳуқуқии дахлдор (шартномаи маданӣ-ҳуқуқӣ, сохтори (конструксияи) шахси ҳуқуқӣ ва дигарон) таъя менамояд.

Баамалбарории василаҳои ҳуқуқӣ-маданӣ барои ҳимояи ҳақамии ҳуқуқҳои иштирокчиёни муносибатҳои мурофиавии маданӣ хислати хусусӣ дошта, яке аз воситаҳои самараноки ҳимоя на фақат дар самти ҳифзи ҳуқуқҳои субъектони соҳибкорӣ бали нисбати сарфаи вақт ва камхарҷии расмиёти

танзими баҳсҳои маданӣ-ҳуқуқӣ, ба таври васеъ истифода бурда мешавад.

Пешрафт намудани фаъолияти тижоратӣ, ташаккули қонунгузории маданияи Тоҷикистон, ҳамзамон рӯ ба инкишоф ниҳодани қонунгузорӣ оид ба кафолатҳои маданияи баррасии ҳақамии баҳсҳои иштирокчиёни мурофиавии судии маданӣ бозгӯи он мебошад, ки санадҳои меъёрии ҳуқуқии самти мазкур ба талаботи муқарраротҳои байналмилалӣ-ҳуқуқӣ марҳилаи мутобиқатро паси сар намуда истодааст. Ҳолати болозикр гувоҳи медиҳад, ки вобаста ба талаботи иштирокчиёни баҳсҳои маданӣ-ҳуқуқӣ фаъолияти судҳои ҳақамӣ хусусияти доимиро ба худ касб намуда, баррасиҳои судиро дар низоми судии ҳақами зиёд карда истодааст. Раванди мазкур аз динамикаи рушди низоми мурофиавии ҳақамӣ дар Тоҷикистон дарак медиҳад. Албатта дар ин ҷода нақш ва мавқеи қонунгузории мурофиавии маданӣ ва санадҳои байналмилалӣ самти мазкур муҳим арзёбӣ карда мешавад.

Таҷрибаи ҳимояи ҳақамии ҳуқуқҳо мавҷуд будани камбудихоро нишон дода, дар ин чорҷӯба вобастагии намоён бо воситаҳои маданӣ-ҳуқуқие дида мешавад, ки ба чунин ҳимоя ҳосияти диспозитивиро мебахшад. Ҳамин тавр, муаммои марзакӣ дар ин самт сӯистифода аз ҳуқуқ ба ҳимояи ҳақамӣ буда, он хангоми бастанӣ созишномаи ҳақамӣ аз рӯи шартномаи ҳамроҳшавӣ мушоҳида мегардад, ки бо бастанӣ чунин созишнома мақсади танзими баҳси маданӣ-ҳуқуқӣ пайгирӣ нашта, танҳо барои кашолкорӣ дар музокираи муноқишаи ҳуқуқӣ, ташкили судҳои ҳақамии доимоамалкунандаи «қалбакӣ» ва ғайра пай бурда мешавад. Ба мавҷудияти муаммоҳои бо ҳимояи ҳақамии ҳуқуқҳои субъективӣ маданӣ, инчунин, таҷрибаи судӣ оид ба овардани шикоят нисбат ба ҳалномаҳои суди ҳақамӣ далолат менамояд [20].

Ҳалли масъалаҳои ишорашуда, ки дар баробари дигар омилҳо, ба мувозинати муомилоти маданӣ таъсир мерасонад, дар таҳким бахшидани механизмҳои маданӣ-ҳуқуқии таъмини ҳимояи ҳақамии ҳуқуқҳои субъективӣ маданӣ, аз ҷумла

институти ҷавобгарии маданӣ-ҳуқуқӣ дар ин соҳа мушоҳида мегардад. Аз ин лиҳоз, дар доираи илми маданӣ-ҳуқуқӣ бояд таҳқиқи низоми воситаҳои маданӣ-ҳуқуқии таъмини ҳимояи ҳақамии ҳуқуқҳои субъективии маданӣ бо мақсади баланд бардоштани самаранокии чунин ҳимоя бояд гузаронида шавад. Ҳамаи ин, дар навбати худ, мубрамии масъалаи тадқиқоти диссертатсионии мазкурро асоснок менамояд [20].

Дарачаи таҳқиқи мавзуи илмӣ. Дар илми ҳуқуқи маданӣ ба ҷанбаҳои гуногуни назарияи воситаҳои маданӣ-ҳуқуқӣ, одатан, таваҷҷуҳи зиёд дода мешавад. Ин назария дар илми сивилистӣ аз тарафи як қатор олимон қорқард гардидааст: З. Ализода [16], Ю.Г. Басин [6], Э.Н. Гимазова [19], Ш.К. Ғаюрзода [11], Г.К. Дмитриева [7], Ш.М. Исмоилов [20], М.А. Маҳмудзода [8], Ш.М. Менглиев [9], М.В. Немитина [10], Ф.М. Нодиров [17], Б.И. Пугинский [12], М.З. Раҳимзода [15], Д.Ш. Сангинзода [13], Ф.С. Сулаймонов [26], Н. Шонасридинов [17] ва дигарон. Дар доираи назарияи номбурда, инчунин масъалаи воситаҳои муҳофизатии ҳуқуқӣ, хусусан, ҷавобгарии маданӣ - ҳуқуқие, ки дар баҳсҳои маданӣ - ҳуқуқӣ истифода мегардад, мавриди таҳқиқ қарор дода мешаванд. Илова бар ин, масъалаи воситаҳои таъминкунандаи маданӣ - ҳуқуқӣ дар доираи механизми ҳалли муноқишаҳои ҳуқуқӣ нисбатан кам муҳокима гардидааст.

Маврид ба ёдоварист, ки ба назария ва амалияи фаъолиятбарии ҳимояи ҳақамии ҳуқуқҳои субъективии маданӣ якҷанд рисолаҳои илмӣ бахшида шудааст. Дар ин самт олимони илми сивилистӣ ва мурофиавӣ В.Е. Бондаренко [22], С.А. Владимирова [23], Е.А. Виноградова [18], Э.Н. Гимазова [24], В.А. Никифиров [25] ва дигарон таҳқиқот бурдаанд. Таҳқиқотҳои байнисоҳавии ҳимояи ҳақамии (ҳам ҳуқуқи маданӣ ва ҳам мурофиавӣ) ҳуқуқҳои субъективии маданиро, аз ҷумла Е.А. Суханов [21], О.Ю. Сквортсов [14] ва дигарон гузаронидаанд.

Алҳол таҳлили рисолаҳои мавҷуда имкон медиҳанд ҳулоса намоем, ки, ба таври маҷмӯӣ, аз лиҳози назарияи воситаҳои маданӣ - ҳуқуқии масъалаи бо ин воситаҳо

таъминнамоии ҳимояи ҳакамӣ дар таҳқиқотҳои муосир дида баромада нашудааст. Алалхусус, тасаввуроти ягона оид ба таснифоти маданӣ ҳуқуқии созишномаҳои ҳакамие, ки ҳимояи ҳакамии ҳуқуқҳои маданӣ - субъективиро таъмин менамояд, ба амал бароварда нашудааст. То ҳол мавзуи рисолаи мазкур матлаби тадқиқоти илмии махсус нагардидааст. Ҳамаи ин, бешубҳа, аз он шаҳодат медиҳад, ки таҳлил ва омӯзиши масъалаи асосҳои маданӣ-ҳуқуқии фаъолияти судҳои ҳакамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон басо муҳим мебошад.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо (лоихаҳо) ва мавзӯҳои илмӣ. Диссертатсия дар доираи мавзӯҳои илмӣ-таҳқиқотии кафедраи ҳуқуқи маданӣ ва меҳнатии ДДҲБСТ ва «Такмили асосҳои хусусӣ - ҳуқуқии қонунгузорию Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2015 – 2019» ва «Назария ва амалияи танзими ҳуқуқии муносибатҳои хусусӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2021 – 2025» тайёр карда шудааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқот. Мубрамаи ва дараҷаи коркард гардидани мавзуи рисолаи илмӣ мақсади пажӯҳишро тақозо намуда, таҳлили маҷмуавии низоми воситаҳои маданӣ - ҳуқуқӣ, ки бо ёрии он таъмини ҳимояи ҳакамии ҳуқуқҳои субъективии маданиро дар бар мегирад.

Вазифаҳои таҳқиқот. Мақсади мазкур ҳалли фасли вазифаҳои зеринро тақозо дорад:

– таҳлили илмии мафҳум, аҳамият ва таснифоти воситаҳои ҳуқуқи маданӣ;

– омӯзиши асосҳои назариявии воситаҳои ҳуқуқи маданияи таъмини ҳимояи ҳакамии ҳуқуқҳои субъективии маданӣ ҳамчун намуди воситаҳои ҳуқуқи маданӣ, ки барои ҳалли муноқишаҳои ҳуқуқӣ истифода мешавад;

– таҳқиқи сохтори ҳуқуқии шахсони ҳуқуқӣ ва суди ҳакамӣ ва муаммои таносуби ҳамдигарии онҳо;

– асосноксозии муносибати муаллиф ба воситаҳои ҳуқуқи маданияи ташкили суди ҳакамии як бор амалкунанда ва доимоамалкунанда;

– тасвияти пешниҳодот оид ба речаи ҳуқуқи маданияи созишномаи ҳакамӣ;

– таҳлили рушди қонунгузорӣ дар соҳаи танзими фаъолияти судҳои ҳакамӣ, коркарди пешниҳодот оид ба тақмили қонунгузорию қорӣ ва амалияи татбиқи он.

Объекти таҳқиқотро муносибати ҳуқуқие ташкил медиҳад, ки вобаста ба ташкил ва фаъолияти судҳои ҳакамии доимоамалкунанда ва яқбор амалкунанда дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба вучуд меоянд.

Мавзӯи (предмет) таҳқиқотро муносибатҳои маданият-ҳуқуқии марбут ба воситаҳои ҳуқуқи маданият таъмини ҳимояи ҳакамии ҳуқуқҳои субъективии маданият ҳамчун намуди воситаҳои ҳуқуқи маданият, ки барои ҳалли муноқишаҳои ҳуқуқӣ истифода мешавад, ташкил медиҳанд.

Марҳила, мақон ва давраи таҳқиқот. Таҳқиқоти диссертатсионӣ марҳилаҳои тасдиқ, омода намоеи диссертатсия, муҳокимаи он дар доираи нақшаи корҳои илмӣ-таҳқиқотии кафедраи ҳуқуқи маданият ва меҳнатии ДДҲБСТ «Тақмили асосҳои ҳусусӣ - ҳуқуқии қонунгузорию Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2015 – 2019» ва «Назария ва амалияи танзими ҳуқуқии муносибатҳои ҳусусӣ дар ҚТ дар солҳои 2021–2025» омода гардида, барои ҳимоя тавсия карда шудааст. Дар таҳқиқоти мазкур бо мақсади ҳамачониба таҳқиқ намудани проблемаи ҳифзи судии ҳакамии ҳуқуқҳои субъективии маданият - ҳуқуқӣ кӯшиш ба ҳарч дода шудааст.

Давраи анҷоми таҳқиқоти диссертатсионии мазкур фарогири солҳои 2018 – 2025 буда, мақони амалисозии он Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад.

Асосҳои назариявии таҳқиқотро асарҳои олимони ватанӣ ва хориҷӣ дар соҳаи ҳуқуқи маданият ташкил дода, дар байни онҳо асарҳои олимони соҳа Э.Н.Гимазова, С.А.Владимирова, Ш.М.Исмоилов, Ш.М.Менглиев, М.А.Маҳмудзода, М.З. Раҳимзода, Ш.К. Ғаюрзода, Ш.Т. Тағойназаров, А.В. Золотухин, Ҷ.С. Муртазозода, Д.С. Раҳмон, Д.Ш. Сангинзода, П.И. Пугинский ва дигаронро қайд намудан мумкин аст. Табиати ҳуқуқии судҳои ҳакамиро олимони хориҷӣ, аз ҷумла Т.Н. Нешетаева, Д.А. Колиника,

Е.Е. Можаев, М.В. Панов, Т.В. Лалута, П.В. Каменева ва дигарон таҳқиқ намудаанд.

Асосҳои методологии таҳқиқоти диссертатсионии мазкурро осори мутахассисони соҳаи илми сивилистӣ, ки оид ба воситаҳои ҳуқуқи маданияи ташкили суди ҳақамии якбор амалкунанда ва доимоамалкунанда дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва хориҷи кишвар, ҳамчунин речаи ҳуқуқи маданияи созишномаи ҳақамӣ ҳамчун асоси фаъолияти судҳои ҳақамӣ натиҷаҳои фаъолияти зеҳнӣ ва эҷодӣ пешниҳод намудаанд, ташкил медиҳад. Зимни таҳқиқот асноди қонунгузори таҳлил карда шуданд, ки муносибати марбуатаи бунёди судҳои ҳақамӣ ва ташкили фаъолияти онҳоро чиҳати таъмини ҳимояи ҳуқуқҳои субъективии маданӣ фароҳам меоварад, таҳлил гардидааст. Дар рисола, ҳамчун сарчашмаҳои асосии меъёрӣ КМ ҚТ, Кодекси муурофиявии маданияи ҚТ, Кодекси муурофиявии иқтисодии ҚТ, Қонуни ҚТ «Дар бораи судҳои ҳақамӣ» ва ғайра мавриди истифода қарор гирифтанд.

Дар таҳқиқоти рисола маълумот ва хулосаҳои соҳаҳои гуногуни илми ҳуқуқшиносӣ, аз ҷумла натиҷаҳои илми сивилистӣ, илми муурофияи маданияи иқтисодӣ ба таври васеъ истифода шудааст. Илова бар ин, дар кори диссертатсионӣ якҷанд усулҳои таҳлилу баррасӣ гардиданд:

1) усули муназзам - системавӣ (масъалаи асосҳои ҳуқуқии ташкил ва фаъолияти судҳои ҳақамӣ ҳамчун падидаи маҷмаавӣ (комплексӣ), бо дар назардошти хусусияти ин навъи суд муносибати мутақобилаи он бо судҳои салоҳияташ умумии давлатӣ баррасӣ шудааст);

2) усули муқоисавӣ (меъёрҳои ҳуқуқии танзимгари воситаҳои ҳуқуқи маданияи ташкили суди ҳақамии якборамалкунанда ва доимоамалкунанда қиёс карда шуданд);

3) усули таърихиву ҳуқуқӣ (пайдоиши воситаҳои ҳуқуқӣ - маданияи таъмини ҳимояи ҳақамии ҳуқуқҳои субъективии маданӣ ҳамчун намуди воситаҳои ҳуқуқи маданӣ, ки барои ҳалли муноқишаҳои ҳуқуқӣ истифода гардидаанд, тадқиқ шуданд);

4) усули эмпирикӣ (қонунгузори ватанию хоричӣ, шартномаҳои байналмилалӣ, таҷрибаи истифодаи қонун омӯхта шуданд);

5) усули расмиву ҳуқуқӣ (ба натиҷаҳои ноилгашта баҳои ҳуқуқӣ ва тавзеҳ дода шуд).

Заминаҳои эмпирикиро маводҳои банизом даровардашудаи муаллиф доир ба ҳолат ва дурнамои ташкил ва фаъолияти судҳои ҳақамӣ ташкил менамояд. Хусусияти комплексӣ доштани проблемаҳои таҳқиқшуда оид ба ҳимояи ҳақамии ҳуқуқҳои субъективии маданӣ муқаррар гардида, асоси таҳқиқотро Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Паём ва суханронҳои Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон, санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқии амалкунанда, таҳлили санадҳои байналмилалӣ-ҳуқуқӣ, истифодабарии маълумотҳои оморӣ, консепсияҳо, ҳуҷжатҳои стратегӣ ва барномавӣ ташкил медиҳанд.

Навгони илмӣ. Диссертатсия яке аз аввалин таҳқиқотҳои илмӣ ба масъалаи асосҳои ҳуқуқии ташкил ва фаъолияти судҳои ҳақамӣ дар ҚТ бахшидашуда ба шумор меравад. Дар қори илмӣ мазкур масъалаҳои танзими ҳуқуқии воситаҳои ҳуқуқи маданияти таъмини ҳимояи ҳақамии ҳуқуқҳои субъективии маданӣ ҳамчун намуди воситаҳои ҳуқуқи маданӣ, ки барои ҳалли муноқишаҳои ҳуқуқӣ истифода мегардад, ба таври комплексӣ дида баромада шуд. Вобаста ба гуфтаҳои зайл навгонии диссертатсия дар он зоҳир мегардад, ки:

1. «Воситаи маданӣ-ҳуқуқӣ» ҳамчун олати дар санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ таҷассум ёфта ва бо ёрии ташкили маҷмуи амалҳои аҳаммияти ҳуқуқӣ ва воқеӣ дошта ошқору муназзам карда шуданд ва (дар соҳаи қонунгузорӣ ва амалия) роҳҳои ислоҳи онҳо пешниҳод гардиданд.

2. Васиҳои ҳуқуқӣ-маданӣ ба ҳислатҳои институтсионалии худ ба таснифот фарогир шуда, ба тариқи тарзҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ яъне маданӣ-ҳуқуқӣ ва оммавӣ-ҳуқуқӣ яъне маъмури-ҳуқуқӣ тафовут дошта, дар таҳқиқот нисбати

ҳолатҳои зикршуда таҳлилҳои илман асоснок анҷом гирифтааст.

3. Амалияи мавриди корбурд қарор додани василаҳои муурофиавии мадани дар низоми муносибатҳои гуногуни баҳсбарангез байни доираи васеи субъектон ва иштирокчиён новобаста аз вазъи ҳуқуқӣ-маданияшон ба тариқи умқан илмӣ мавриди баррасӣ қарор дода шудааст.

4. Хусусияти алтернативӣ доштани суди ҳакамӣ, ки дар таъсис ва баррасии суди ҳакамии баҳсҳо тибқи тобеияти идоравӣ худ таҷрибаи хусусии татбиқи қонун мушоҳида мешавад, таҳлил ва асоснок карда шудаанд.

5. Тағйироту иловаҳои охири қонунгузори маданияи ҚТ вобаста ба ташкил ва фаъолияти судҳои ҳакамӣ дар рисолаи илмӣ мавриди таҳлил қарор дода шуда, муаммоҳо, масъалаҳои душвори ҳуқуқӣ, масъалаҳои эҳтимолии татбиқи амалии навгониҳо мушоҳида ва ошкор карда шуданд.

6. Бо мақсади тақмили танзими ҳуқуқии истифодаи воситаҳои маданӣ-ҳуқуқии ҳимояи ҳуқуқҳои субъективии маданӣ дар ҚТ, оид ба рушди минбаъдаи қонунгузорӣ тавсияҳои пешниҳодҳо ба тасвир расиданд.

Ин амалҳо имкон дод, ки муаммо ва ҳалли баҳсҳои дар ҷараёни амалиявии муносибатҳои иқтисодӣ ва маданӣ бавучудоянда, ҳалли дуруст, одилона ва қонунӣ буда, бо доиршавии судҳои ҳакамӣ муҳокима ва ҳал мегарданд ва ҳамзамон вобаста ба вижагиҳои татбиқашон ҳаматарафа баррасӣ гарданд.

Нуктаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда. Дар натиҷаи таҳлил ва мурағабсозии навгонии рисолаи илмӣ ҷиҳати асоснокнамоӣ ва далелноксозии як қатор нуктаҳои аҳамияти илмӣ дошта мусоидат намуд, ки ба дифоъ барои мешаванд:

1. Ҳимояи ҳакамии ҳуқуқҳои субъективии маданӣ дар низоми татбиқгардии воситаҳои маданӣ-ҳуқуқӣ ва муурофиавии ҳуқуқӣ таҷассум ёфтааст. Баробари ин, дар асоси воситаҳои маданӣ-ҳуқуқӣ маҷмуаи масъалаҳои зерин, ки бо таъмини ҳимояи ҳуқуқҳои субъективии маданӣ алоқаманд аст, ҳалли хешро ёфтааст: ҳадафҳои хусусияти ташкилӣ

дошта, аз қабилӣ созмон додани судҳои ҳақамӣ, ҳадафҳои дигари таъминотӣ, ҳадафҳо чихати пеш бурдани фаъолият оид ба ҳимояи ҳақамии ҳуқуқҳои субъективии маданӣ (вобаста ба муносибатҳои, ки ҳуқуқи маданӣ танзим менамояд, речаи ҳуқуқии мухторияти ирода, ҷудо намудани амвол ва масъулияти алоҳида ва мустақили молу мулкӣ субъектоне муносибат пешбинӣ мегардад).

2. Воситаҳои ҳуқуқӣ ва маҷмуи меъёрҳои маданӣ - ҳуқуқии ин воситаҳо дар бар гирифта, нисбати ҳамдигар таъсири мутақобила мерасонанд. Бо истифода аз меъери ҳуқуқӣ ченаки воситаи маданӣ ҳуқуқии дахлдор муайян карда мешавад, аз қабилӣ намуди воситаи ҳуқуқӣ ва ҳадафи татбиқномаи вай; ҳаёати ашхоси ин воситаҳои ҳуқуқиро истифодабаранда; тарзу усули истифодабарии воситаҳои маданӣ-ҳуқуқӣ. Аз тарафи дигар бошад, воситаҳои ҳуқуқӣ ҳамчун хусусияти таъсиррасонӣ ба меъери ҳуқуқӣ баромад мекунад. Бинобар зарурати ҳатмии истифодашавии воситаи ҳуқуқӣ, он ба мақсади бахшидани мувозинат ба муомилоти маданӣ истифода мешавад, аз ҷумла ҳангоми ҷавобгарии маданӣ - ҳуқуқӣ, меъёрҳои маданӣ - ҳуқуқии дахлдор низ хосияти ҳатмигиро пайдо мекунад. Дар ин маврид агар қонунгузор ва таҷрибаи татбиқномаи меъёр хусусияти диспозитивиро вобаста ба татбиқи воситаҳои маданӣ - ҳуқуқӣ иҷора диҳад, меъёрҳои дахлдор хосияти диспозитивиро пайдо мекунад.

3. Созишномаҳои ҳақамӣ ҳамчун шартномаи хусусияти ташкилӣ, маданӣ-ҳуқуқӣ баҳо дода шуда, мувофиқи он шаҳрвандон, шахсони ҳуқуқӣ чихати расидан ба самараи махсуси маданӣ - ҳуқуқӣ (ба эътидор овардани низои ҳуқуқии эҳтимоли ва ё алҳол ба вучудодаи маданӣ ҳуқуқӣ) уҳдадор мешаванд, дар доираи расмиёти муайяни ҳуқуқии аз ҷониби тарафҳо якҷоя тибқи муқаррароти Қонуни ҚТ «Дар бораи судҳои ҳақамӣ» аз 5.01.2008, №344 муайяншуда амал намояд.

Асоснок карда мешавад, ки ба расмият даровардани созишномаи ҳақамӣ бо воситаи ба имзорасонии он, танҳо бо амали воситаи маданӣ- ҳуқуқӣ вобаста буда, иҷрои

минбаъдаи он бо амалигардонии ду намуди воситаҳои ҳуқуқии бо ҳам алоқаманд – воситаҳои маданӣ - ҳуқуқӣ ва мурофиавӣ - ҳуқуқӣ тақозо карда мешавад.

4. Дар ҷараёни безътибор ҳисобидани аҳд бо дарназардошти баинобатгирии талаботҳои қонунгузори маданӣ-ҳуқуқӣ оқибатҳои ҳисали мурофиавии судидошта ба амал омаданашон аз эҳтимол дур нест. Ҳолати мазкурро дар шартномаҳои маданӣ-ҳуқуқӣ алалхусус шартномаи пешакӣ, созиши хусусияти ҳақамидошта ва монанди инҳо мушоҳида намудан имконпазир мебошад. Ҳолатҳои болозикр метавонад барои амалишавии мақсадҳои шартномаҳои болозикр таъсири тағйирдиҳандаи худро расонида, дар як маврид барои иҷро нагардидани мутобикқозии қолабии талаботи муқарророти қонқнгқзорӣ оварда расонад. Ҳолати болозикр бозгӯи он мебошад, ки шартномаи зикршда ҳислати иҷронашавандагиро дар худ касб менамоянд. Масоили мазкур дар доираи таҳқиқот ба сабки илмӣ ба риштаи таҳлил кашида шудааст.

Аҳаммияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот. Аҳаммияти илмию амалии натиҷаҳои таҳқиқот дар он зоҳир мегардад, ки нуқтаҳои назариявӣ ва ҳулосаҳои он метавонанд:

- барои такмил додани қонунгузори ҚТ дар соҳаи ҳифзи ҳуқуқҳои иштирокчиёни муносибатҳои маданӣ - ҳуқуқӣ доир интиҳоби шаклҳои ғайрисудии ҳимояи ҳуқуқи маданӣ;

- ҳангоми коркарди асноди зерқонунии меъёри ҳуқуқии соҳаи ташкил ва фаъолияти судҳои ҳақамӣ;

- дар раванди таълим зимни таҳияи лексия дар макотиби олий ва дар низоми такмили ихтисос;

- ҳангоми таҳқиқоти илмии соҳаи мазкур истифода шаванд.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои диссертатсия. Саҳеҳияти натиҷаҳои таҳқиқот бо таҳлили объективӣ ва ҳаматарафаи нуқтаҳои назариявӣ – методологӣ мавзуи рисола, банизомдарорӣ ва чамъбасти натиҷаҳои маъмули илмӣ, тавсифот, ақида ва тавсияҳои илмӣ – амалии муаллиф пешниҳоднамуда, мазмуни илмии таҳқиқот ва навгонии онҳо дар муқоиса бо дастовардҳои илмии мавҷуда, таҳлили ҳолати

воқеъ ва роҳҳои мукамал гардонидани институти суди ҳакамӣ: ташкил ва фаъолият он тасдиқ мегардад.

Мутобиқати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ.

Мавзӯ ва мундариҷаи таҳқиқот ба шиносномаи ихтисоси 5.5.3. Ҳуқуқи маданӣ; ҳуқуқи соҳибкорӣ; ҳуқуқи оилавӣ; ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ, ки аз тарафи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 25 сентябри соли 2025 №10 тасдиқ гардааст, мувофиқат менамояд.

Саҳми шахсии довталаби дараҷаи илмӣ. Саҳми шахсии довталаби дараҷаи илмӣ дар он зоҳир меёбад, ки ақидаҳои асосии аҳаммияти назариявӣ ва амалӣ дошта барои дифоъ пешниҳод гардида, хулосаву мулоҳизоти муаллиф, тақлифоти хусусияти амалӣ дошта, тақлифоти барои дифоъ бароварда, аҳаммияти назаррасро барои тақмил додани қонунгузори маданияи ҶТ дар самти асосҳои ҳуқуқии ташкил ва фаъолияти судҳои ҳакамӣ дошта метавонанд.

Тасвиб ва амалисозии натиҷаҳои таҳқиқот.

Диссертатсия дар кафедраи ҳуқуқи маданӣ ва меҳнатии факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон таҳия шуда, яқинд маротиба дар ҷаласаҳои кафедра мавриди муҳокима қарор гирифтааст. Ҳамчунин, натиҷаҳои таҳқиқоти диссертатсионӣ дар конференсияҳои гуногуни илмӣ ироа гардидаанд.

Мазмун ва муҳтавои асосии нуктаҳои диссертатсия дар як қатор мақолаҳои илмӣ ҷоп шуда, дар шакли маърузаҳо ва баромадҳо дар:

А) байналмилалӣ:

– конференсияи байналмилалӣ илмӣ-амалӣ таҳти унвони «Аубакировские чтения» маъруза дар мавзӯи «К вопросу компетенции третейского суда» (Алмаато, 19 феввали соли 2025);

Б) ҷумҳуриявӣ:

– конференсияи ҷумҳуриявии устодон ва донишҷӯёни ДДХБСТ таҳти унвони «Илм ва инноватсия дар низоми татбиқи ҳадафҳои стратегии миллӣ», ки ба 30-юмин солгарди Истиқлоли давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон маъруза дар

мавзуи «Таснифи шартнома дар ҳукуки граждани» (Хучанд, апрели 2021 с.);

– конференсияи ҷумҳуриявии устодон ва донишҷӯёни ДДҲБСТ баҳшида ба эълон гаштани солҳои 2022-2026 «Солҳои рушди саноат» ва Рӯзи илми тоҷик маъруза дар мавзуи «Назаре ба масъалаи салоҳияти судҳои ҳакамӣ» (Хучанд, 21-25 апрели 2022 с.);

– конференсияи ҷумҳуриявии илмию амалии Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон, муассисаи давлатии «Донишқадаи байналмилалӣ Хучанд» бо номи «Аҳамияти маърифати ҳуқуқӣ дар ҷомеаи муосир» баҳшида ба 30-солагии Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва эълон шудани соли 2024 «Соли маърифати ҳуқуқӣ» маъруза дар мавзуи «Танзими ҳуқуқи салоҳияти судҳои ҳакамӣ» (Хучанд, 2024);

– конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-амалӣ ДДҲБСТ таҳти унвони Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон – заминаи устувори ташаккули маърифати ҳуқуқӣ ва эъмори давлати ҳуқуқбунёд, баҳшида ба 30-солагии Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва «Соли маърифати ҳуқуқӣ» маъруза дар мавзуи «Нақши Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ташаккули судҳои ҳакамӣ» (Хучанд, ноябри 2024);

– конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-амалӣ таҳти унвони «Ҷавонон ва рушди Тоҷикистони соҳибистиклол», маъруза дар мавзуи «Назаре ба масъалаи воситаҳои ҳуқуқи мададани ҳимояи ҳуқуқҳои субъективӣ маданӣ» (аз 15.05.2024. – Хучанд: Дабир, 2024);

– конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-амалӣ таҳти унвони «Рушди устувор дар соҳаҳои иқтисодиёт, суботи иҷтимоӣ, мувозинати экологӣ ва баланд бардоштани сатҳи некӯаҳволии мардуми Тоҷикистон» маъруза дар мавзуи «Баъзе масъалаҳои салоҳияти судҳои ҳакамӣ дар замони муосир» (аз 23 апрели соли 2025);

– конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-амалӣ ДДҲБСТ таҳти унвони «Иттилоотии қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон: масъалаҳои назариявӣ ва амалӣ» маъруза дар

мавзуи «Баъзе масъалаҳои фаъолияти суди ҳакамӣ» (Хучанд, 23 октябри соли 2025).

Интишорот аз рӯи мавзуи диссертатсия. Доир ба мавзуи диссертатсия ва моҳияти он унвончӯ 13 мақолаҳои илмӣ, аз ҷумла 5 адади онро дар маҷаллаҳои тақризшавандаи тавсиянамудаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва 8 мақоларо дар нашрияҳои дигар ба таъб расонидааст.

Соҳтор ва ҳаҷми диссертатсия. Соҳтор ва ҳаҷми диссертатсия аз муқаддима, хулоса, рӯйхати адабиёт ва се боб иборат буда, ҳаҷми он аз 174 саҳифа иборат мебошад.

ҚИСМҲОИ АСОСИИ ТАҲҚИҚОТ (ФИШУРДА)

Дар муқаддимаи диссертатсия мубрамияти мавзӯ, мақсад, вазифаҳо, объект ва предмети таҳқиқот муайян карда шудаанд. Инчунин, асосҳои назариявӣ, методологӣ ва меъёрӣ-ҳуқуқии таҳқиқот муайян шуда, заминаҳои эмпирикӣ нишон дода шудааст. Навғониҳои илмӣ, нуктаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда, асосҳои назариявӣ ва амалӣ тавсиф карда шуда, маълумот дар бораи татбиқи натиҷаҳо, саҳми шахсии муаллиф, инчунин соҳтор ва ҳаҷми рисола инъикос ёфтаанд.

Боби якуми диссертатсия – **«Мафҳум ва хусусиятҳои воситаҳои маданӣ - ҳуқуқии таъмини ҳимояи ҳақамии ҳуқуқҳои субъективӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон»** ном гирифтааст. Боби мазкур фарогирандаи ду зербоб буда, дар он мафҳум, хусусият ва таснифоти воситаҳои ҳуқуқи маданӣ ва воситаҳои ҳуқуқӣ - маданияи таъмини ҳимояи ҳақамии ҳуқуқҳои субъективии маданӣ ва истифодаи он ҷиҳати ҳалли баҳсҳои ҳуқуқӣ ба таври пурра омӯхта шуда, махсусиятҳои масъалаҳои мазкур муайян гардидааст. Муаллиф зикр менамояд, ки агар таҷрибаи ҳуқукатбиқкунӣ ва амалияи қонунгузор дар истифодаи воситаи маданӣ-ҳуқуқӣ диспозитивиятно ҳангоми истифодаи воситаи ҳуқуқӣ роҳ диҳад, пас меъёрҳои дахлдор низ ҳосияти диспозитивиро пайдо менамояд.

Дар умум, воситаҳои ҳуқуқӣ ва яке аз унсурҳои таркибии он, воситаҳои маданӣ-ҳуқуқии дар ҳуқуқи маданияи муосир таҷассумёфтаре бинобар якчанд асос ба намудҳои мухталиф ҷудо мекунад.

Воситаҳои ҳуқуқиро вобаста ба ҳосияти соҳавии худ тасниф кардан мумкин аст. Дар асоси чунин тақсимот табиати ҳуқуқии падидаи мушаххаси ҳуқуқие, ки ҳамчун восита истифода мегардад, гузошта мешавад. Дар ин ҳолат воситаҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ (маданӣ-ҳуқуқӣ ва дигар) ва оммавӣ-ҳуқуқӣ (маъмурӣ-ҳуқуқӣ)-ро гузоштан мумкин аст. Фарқият дар байни онҳо дар ҳосияти мустаҳкамгардӣ дар меъёрҳои ҳуқуқӣ дида мешавад: аввал, онҳо бо воситаҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ ба расмият дароварда мешаванд, дуум, бо воситаҳои оммавӣ-ҳуқуқӣ.

Табиист, ки онҳо боз дигар фарқият низ доранд. Аз рӯи доираи шахсон воситаҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ ва оммавӣ-ҳуқуқиро истифода мебаранд. Дар мавриди якум, ин субъектони ҳуқуқи хусусӣ, дар мавриди дуум бошад, субъектони ҳуқуқи оммавӣ. Лекин дар ин ҷо мумкин аст, ҳолатҳои истифодаи омехта мушоҳида гардад. Вақте ки субъектони ҳуқуқи оммавӣ воситаҳои маданӣ-ҳуқуқиро истифода мебаранд, механизми ҷавобгарии маданӣ, баста шудани шартнома, масалан, барои қонеъ қунонидани эҳтиёҷоти гуногунӣ хусусияти оммавӣ дошта ва ғ.

Зербоби якуми боби мазкур, ба масъалаҳои – **«Мафҳум, моҳият, хусусият ва таснифоти воситаҳои маданӣ – ҳуқуқӣ»** бахшида шудааст. Воситаи маданӣ-ҳуқуқӣ ҳамчун олати ҳуқуқие доништа мешавад, ки дар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ оварда шуда, бо истифода аз он маҷмуи амалҳои аҳаммияти ҳуқуқӣ ва воқеӣ дошта танзим мегардад. Бо ҳамин ҳадафҳои дар назди субъекти ҳуқуқи маданӣ (қабул ва ё пешниҳоди амвол, қабул ва пардохти воситаҳои пулӣ ва ғайра) қарор гирифта ҳалли ҳудро меёбад.

Таҳлили воситаҳои маданӣ-ҳуқуқӣ имкон медиҳад, робитаи мутақобилаи меъёрҳои ҳуқуқӣ ва воситаҳои дар он таҷассумёфта дида баромада шавад. Аз як тараф, меъёрии ҳуқуқӣ ҳосият ва ченакҳои воситаи ҳуқуқиро муайян

месозанд. Ба назари мо, ба ченакҳои номбурда инҳоро дохил кардан мумкин аст:

- ченак вобаста ба намуди воситаи ҳуқуқӣ ва мақсади истифода шудани он (бо кадом мақсад воситаи номбурда истифода мегардад);

- шахсоне, ки ин воситаи ҳуқуқиро меҳоянд истифода баранд;

- тарзу усулҳои истифода намудани воситаи ҳуқуқӣ.

Аз тарафи дигар, бояд ибраз намуд, ки воситаи ҳуқуқӣ ба хусусияти меъёрии ҳуқуқӣ як қадар таъсир мерасонад. Сухан дар бораи он меравад, ки бо мақсади ҳар чӣ қадар бештар самаранок будан воситаи ҳуқуқӣ бояд акси маъмули муносибатҳои ҷамъиятии ташаккулёфта, нишондоди императивӣ ва диспозитивии он баромад намояд. Аз ин лиҳоз, бо воситаи истифодаи зарури императивии воситаи ҳуқуқӣ, масалан, бо мақсади ба муомилоти маданӣ мувозинат бахшидан, дар ҳолати ҷавобгарии маданӣ-ҳуқуқӣ ва ғайра, меъёрҳои дахлдори маданӣ-ҳуқуқӣ хусусияти императивиро низ пайдо мекунанд.

Дар таърих ва дар ҷомеаи мутамаддини имрӯзаи ҷаҳон намудҳои гуногуни тарзу воситаҳои алтернативии ҳалли баҳсҳо вудуд доштанд ва ҳоло низ амал мекунанд.

Албатта, бо баробари инкишофи муносибатҳои ҷамъиятӣ онҳо хеле инкишофу дигаргун шуданд ва шаклҳои нави ба талаботи имрӯзаи ҷомеа ҷавобгӯ пайдо гаштаанд. Табиати инсон чунин аст, ки барои ба ҳам овардани тарафҳо ҳамагуна муноқиша, аз ҷумла баҳсҳо, таъсиру кумаки тарафи сеюм (тарафи беғараз) зарур аст. Шахси сеюм, бояд тарафҳоро ба оштии биёрад ва масъалаҳое, ки мавриди баҳс қарор гирифтаанд, онҳоро бо дарназардошти манфиати тарафҳо ва қонуниятӣ адолат ҳал намояд.

Бо ин мақсад воситаҳои гуногуни алтернативии баррасию ҳаллу ҷасли ин баҳсҳо ба вудуд оварда шудааст, ки онҳо механизми муҳимми таъминкунандаи ҳалли баҳсҳо мебошанд. Ба ин воситаҳо асосан инҳо дохил мешаванд:

- 1) миёнаравӣ (медиатсия);
- 2) оштии додани тарафҳо;

- 3) гуфтушунидҳо;
- 4) баҳои пешакии ҷониби бетараф;
- 5) мини-суд;
- 6) судҳои ҳакамӣ (муҳокимаи ҳакамӣ).

Таҳлили масъалаи мансубияти соҳавии воситаҳои ҳуқуқӣ ба мо имкон фароҳам овард, то ҳулоса намоем, ки воситаҳои ҳуқуқӣ вобаста ба ҳосиятҳои гуногуни худ ба соҳаҳои гуногун ба воситаҳои байни соҳавӣ мансуб ҳастанд.

Аз ин рӯ, мувофиқи мақсад мегардад, агар воситаҳои ҳуқуқиро вобаста ба таснифоте, ки дар боло карда шуд, ба амал барорем. Бинобар мақсаднокӣ ва ҳосияти субъектӣ, инчунин усулҳои мушаххаси истифодабарӣ онро ба воситаҳои ҳуқуқии мансуб ба соҳаҳои алоҳида ҷудо кардан мувофиқ мебошад. Аз рӯи ҳосияти субъектӣ, шартномаҳои маданӣ-ҳуқуқиро ба шартномаҳои соҳибкорӣ ва ғайресоҳибкорӣ, албатта бо ба инобат гирифтани ҳосияти асосии мақсаднок – равона будан барои гирифтани фоида ҷудо намудан мумкин аст.

Зербоби дуҷуми боби якум, ба масъалаи – **«Воситаҳои – маданӣ – ҳуқуқии таъмини ҳимояи ҳакамии ҳуқуқҳои субъективӣ»** бахшида шудааст. Зеро, муаллиф зикр менамояд, ки истехсолоти суди ҳакамӣ барои баррасӣ ва ҳалли баҳсҳо оид ба масъалаҳои ҳуқуқӣ мебошад ва барои ҳамин чун истехсолоти даъвогӣ арзёбӣ мегардад. Ба ҳамин хотир, барои истехсолоти суди ҳакамӣ истилоҳҳои даъво, даъвогар, ҷавобгар, воситаи даъвогии ҳимояи ҳуқуқ хос буда, баррасии суди ҳакамӣ ба муурофияи маданӣ наздик дониста мешавад.

Ба андешаи мо, воситаҳои ҳуқуқии мазкур вобаста ба давраҳои фаъолиятбарии шакли номбурдаи ҳимоя тақсимбандӣ кардан мумкин аст.

– аз ҷониби шахсони манфиатдор андешида шудани чораҳои, ки баҳри ташкили фаъолияти суди ҳакамӣ (якдафъаина ва ё доимӣ амалкунанда) равона мешавад;

– ташкил шудани ҳайати суди ҳакамӣ;

– баргузор шудани маҷлиси судӣ ва қабул гардидани санадҳои дахлдор дар он;

– ба иҷро расодани қарор (ҳалномаи)-и қабулшудаи суди ҳакамӣ.

Албатта, давраи иҷрои ҳалномаи судии суди ҳакамӣ, бевосита ба шакли ҳимояи ҳакамӣ шартан дохил карда мешавад. Сухан дар бораи он меравад, ки иҷрои ҳалномаи суди ҳакамӣ фаъолияти мустақил нисбат ба муҳофизати маданият ва иқтисодӣ баромад мекунад. Далели бевоситаи гуфтаи боло он аст, ки иҷрои ҳалномаи суди ҳакамӣ аз рӯи қоидаҳои қонунгузори махсус дар бораи судҳои ҳакамӣ амалӣ мегардад. Дар ҳолати мазкур, пеш аз ҳама, сухан дар бораи Қонуни ҚТ «Дар бораи истехсолоти иҷро» аз 08.06.2022, № 1873 меравад.

Ба таври умум, тақсимбандии воситаҳои маданият-ҳуқуқии номбаршударо ҷонибдорӣ намуда, меҳостем, онро пурратар намоем. Яқум, на он қадар дуруст аст, намояндагиро танҳо ба воситаҳои қобилияти соҳибҳуқуқӣ мансуб донист, зеро он дар баъзе мавридҳо дар асоси шартнома ва ё аҳд ба миён меояд. Яъне намояндагӣ ҳамчун олати омехтае, ки дар худ унсурҳои сохта ва қобилияти соҳибҳуқуқиро дорад, баромад мекунад. Дуюм, олатҳои шартномавӣ ва дигар олатҳои сохтаре дуруст мешавад, агар ҳамчун олатҳои уҳдадоркунанда-ҳуқуқӣ номгузори намоем, зеро дар вақти истифодаи он муносибатҳои маданият уҳдадоркунанда ба вуқӯ мепаивандад.

Ҳамин тавр, тақсимбандии зерини воситаҳои маданият-ҳуқуқии барои қорбарии муътадили шакли ҳакамии ҳимояи ҳуқуқҳои маданият муфидбударо пешниҳод кардан мумкин аст:

1. Воситаҳои бо қобилияти соҳибҳуқуқӣ алоқаманд буда. Дар ин ҷо, пеш аз ҳама, сохтори шахси ҳуқуқӣ дар назар дошта мешавад. Масалан, суди ҳакамии доимоамалкунандае, ки дар назди шахси ҳуқуқӣ ташкилшуда, яке аз самтҳои фаъолияти он ба ҳисоб меравад. Имконияти ташкил намудани намояндагӣ ва ё филиали суди ҳакамии доимоамалкунандаро низ бояд дар доираи воситаи маданият-ҳуқуқии таҳлилшудаи стода қайд кардан лозим мебошад. Масалан, суди ҳакамии дар назди Палатаи Савдо ва Саноати

вилояти Суғд дар шаҳри Хучанд таъсис додашударо овардан мумкин аст.

Ба андешаи мо, дар қонунгузори амалкунанда пешбинӣ нашудани имконияти таъсис доданашудани намояндагӣ ва ё филиал ҳамчун нуқсонҳои қонун арзёбӣ шуда, барои ҳамин бо мақсади беҳтар намудани фаъолияти судҳои ҳақамии доимоамалкунанда хуб мешуд, дар санади мазкур имконияти аз тарафи шахсони ҳуқуқие, ки дар назди он суди ҳақамӣ таъсис ёфтааст, намояндагӣ ва ё филиал ташкил гардад. Баробари ин, дар доираи филиал мумкин аст, сохтори суди ҳақамии амалкунанда ва ё суди ҳақамии нав вобаста ба талаботи Қонуни ҚТ «Дар бораи судҳои ҳақамӣ» созмон дода шавад. Бояд ишора намуд, ки қонуни номбурда шумораи судҳои ҳақамии дар назди як шахси ҳуқуқӣ таъсис додашавандаро муайян накардааст.

Бо чунин назардошт дар моддаи 3 Қонун дар бораи судҳои ҳақамӣ қисми 7 дар таҳрири зерин пешбинӣ гардад: «Вобаста ба ҳолати қор шахси ҳуқуқие, ки дар назди он суди ҳақамӣ ташкил дода шудааст, метавонад филиал ва ё намояндагии суди ҳақамиро таъсис диҳад».

2. Воситаҳои уҳдадоркунандаи – ҳуқуқӣ, шартномаҳои мухталиф ва ё унсури алоҳидаи он (як гурӯҳи шартҳо), ки бо фаъолияти шакли ҳақамии ҳимоя (шартҳои шартнома дар бораи созмон додани суди ҳақамии яқвақта, созишномаҳои ҳақамӣ оид ба дида баромадани баҳс дар суди ҳақамии доимоамалкунанда ва ғайра) алоқаманд мебошанд. Асоси зернизоми ин воситаҳоро созишномаи ҳақамӣ ташкил медиҳанд. Созишномаҳои ҳақамӣ ин созишномаи тарафҳо дар бораи супоридани баҳс ба баррасии суди ҳақамӣ (моддаи 2 Қонуни ҚТ «Дар бораи судҳои ҳақамӣ») мебошад.

3. Дигар воситаҳои маданӣ-ҳуқуқӣ, ки фаъолияти муътадили шакли ҳақамии ҳимояи ҳуқуқҳои маданиро таъмин мекунад – аҳдҳои дигар (ваколатнома оид ба дар суди ҳақамӣ бурдани парванда ва ғ.), воситаҳои молияву-ҳуқуқӣ, ҷавобгарии маданӣ-ҳуқуқӣ, ки бо речаи фаъолиятбарии шакли ҳимояи ҳақамӣ алоқаманд мебошад.

Боби дуҷуми диссертатсия – «**Масоили маданӣ - ҳуқуқии барасмиятдарории ҳимояи ҳақамии ҳуқуқҳои субъективӣ**» ном дошта, аз ду зербоб иборат мебошад.

Зербоби якуми боби дуҷум – «**Масъалаҳои маданӣ – ҳуқуқии таносуби шахсони ҳуқуқӣ ва суди ҳақамӣ:**» ном дорад.

Муҳаққиқ қайд менамояд, ки истилоҳи «баҳс» дар забони тоҷикӣ бештар ба маънои гуфтушунид (мувоҳиса) оид ба масъалаи муайянро мефаҳмонад. Албатта, ин гуфтушунид оддӣ ва танҳо барои гуфтушунид ҳам намебошад. Ин гуфтушунид оид ба чизе ё масъалае пайдо мешавад, ки нисбати онҳо байни тарафҳо ихтилоф мавҷуд аст, яъне тарафҳо оид ба ин ҳолат ё масъала ҳалли дуруст, одилона ва қонуниро ҷустуҷӯ менамоянд.

Ҳамагуна муносибатҳои субъектони ҳуқуқи маданӣ ва ё иқтисодӣ ё ин ки низоъҳои дар ин муносибатҳо пайдошуда мураккаб ва серсоҳа буда, ҷанбаҳои гуногуни ҳаёти шахсони воқеӣ, ҳуқуқӣ ва ташкилоту созмонҳоро ташкил дода метавонад. Ба доираи муносибати соҳаи ҳуқуқи маданӣ ва иқтисодӣ муносибатҳо вобаста ба моликият (доштан, истифода бурдан ва ихтиёрдори намқдани молу мулк, ба иҷора додан, фуруҳтан ё тӯҳфа кардани молу мулк), муносибатҳо вобаста ба маҳсулотсупорӣ, (контрактатсия), пудрат, ҳамлу нақл (боркашонӣ), қарз ва ғайра дохил мешавад.

Пас дар раванди ба амалбарории муносибатҳои иқтисодӣ ва маданӣ эҳтимол аст баҳсҳои ҳуқуқӣ ба вуҷуд омада, ҳалли дуруст ва одилонаю қонуниро тақозо менамояд. Ҳангоми баррасӣ ва ҳалли дуруст, одилона ва қонунӣ баҳсҳои ба миён омада, муносибатҳои иқтисодӣ ва маданӣ тадриҷан устувор шуда, инкишоф ва пешрафти босуботи тарафҳоро заминаи устувор мегузорад. Шароит фароҳам чихати нисбати қонун ва мақомоти ба амалбарорандаи адолати судӣ пайдо шудани эҳтимод пайдо мешавад. Вобаста ба ин, қайд кардан мумкин аст, ки кафолати ҳифзи ҳуқуқи тарафҳои иштирокчи баҳс, дар саривақт ва одилона, дар чорҷӯбаи қонун баррасӣ ва ҳал гардидани баҳси ҳуқуқӣ муайян карда мешавад.

Амалӣ намудани ин ҳадаф воситаю тарзҳои мукаммалу зарурии ҳалли баҳсхоро тақозо менамояд. Дар таҷрибаи давлатҳои ҷаҳон, хусусан, давлатҳои аз лиҳози таҷрибаи ҳуқуқтатбиқкунӣ пешрафта шаклу тарзҳои гуногуни ҳалли баҳсҳои зикргардида мавҷуд аст. Ҳамаи ин тарзу воситаҳо, асосан ба ду гурӯҳ тақсим мешаванд: 1) Тарзу воситаҳои давлатии ҳалли баҳсҳо. 2) Тарзу воситаҳои ғайридавлатии (алтернативии) ҳалли баҳсҳо [92, с.127-130].

Ба тарзу воситаҳои давлатии ҳалли баҳсҳо, пеш аз ҳама, низоми судии давлати алоҳида ва судҳои байнидавлатӣ шомиланд. Бояд қайд намуд, аз даврае, ки дар ҷомеаи инсонӣ (инсонии бошуур) баҳсҳо ба вучуд меоянд, механизмҳои ҳалли ин баҳсҳо низ пайдо шудаанд.

Асосан онҳо дар худ мақомоти судиро ифода карда, баҳри амалӣ намудани адолати судӣ кӯшиш ба ҳарч меоданд. Бояд қайд кард, ки мақомоти судӣ дар ҷомеа ду вазифаи асосиро иҷро менамояд: 1) дар асоси қонуни давлат ва одилонаю ҳолисона ҳаллу ҷалб намудани баҳсҳои байни шаҳрвандон, гурӯҳи онҳо, ташкилоту муассисаҳо ва далаҳо; 2) аз номи давлат таъин намудани ҷазо барои ҳуқуқвайронкуниҳо.

Ин вазифаҳои асосии ҳешро иҷро намуда, ҳокимияти судӣ кафили муҳимми адолату қонуният дар ҷомеа мебошад. Адолату қонуният арзиши муҳим ва асоси устувори тартиботи зарурӣ ва пешрафти ҷомеа мебошад. Ҳамон қадар, ки адолату қонуният дар ҷомеа мустаҳкам ва бенуқсон бошад, ҷомеа ва давлат таҳким ёфта, мураттабгаштаю муназзамгашта ва пешрафта арзёбӣ мегардад.

Мақомоти судии давлатӣ бо пайдоиши давлат алоқаманд буда, яке аз рӯкҳои асосии он мебошад. Давлат бе мақоми судӣ вучуд дошта наметавонад ва баръакс мақомоти судӣ низ бе давлат буда наметавонад. Бинобар ин, суд низ ба мисли давлат таърихи чандҳазорсола дорад. Дар ин муддат низоми судӣ инкишофу тақвим ёфта, шаклу тарзҳои фаъолияти он низ мукаммал гаштааст.

Ба андешаи муаллифи диссертатсия, дигар масъалаи муҳим масъалаи таҷдид ва азнав ташкилгардидани суди

ҳакамӣ аз рӯи он қоидаҳое, ки қонунгузорию маданӣ нисбати шахси ҳуқуқӣ пешбинӣ намудааст, ташкил медиҳад. Бояд ишора намуд, ки маънои суди ҳакамӣ чун ташкилоти шахси ҳуқуқӣ набуда, як зумра оқибатҳоро дар назар дорад. Таҷдиди суди ҳакамӣ ворисии ҳуқуқиро аз рӯи созишномаҳои ҳакамӣ, ки доир ба баррасии баҳс дар суди ҳакамӣ баста шуда буд, ба миён намеорад. Бо таҷдиди маданияи ҳуқуқӣ монандӣ надорад. Сабаби чунин ҳолат дар он аст, ки дар «таҷдиди маданӣ - ҳуқуқӣ» ворисии уҳдадорию маданӣ-ҳуқуқӣ ба миён меояд. Ҳол он ки дар мавриди таҷдиди суди ҳакамӣ аз байн рафта ва ташкил гардидани суди ҳакамии нав ба вуҷуд меояд. Тарафҳои созишномаи ҳакамиро имконияти ба субъекти нав ирсол намудани баҳсро дар назар надоштанд. Айнан бо чунин роҳ таҷрибаи судию арбитражӣ низ инкишоф намудааст.

Дар ин ҷо боз як ҳолати аҷиб вуҷуд дорад. Тибқи нишондоди моддаи 3 Қонуни ҚТ «Дар бораи судҳои ҳакамӣ» судҳои ҳакамии доимоамалкунанда аз тарафи ташкилотҳои ғайритиҷоратӣ – шахсони ҳуқуқӣ таъсис дода мешаванд. Судҳои ҳакамӣ аз тарафи палатаи савдо, биржаҳо, иттиҳодияҳои ҷамъиятии соҳибкорон ва истеъмолкунандагон, дигар ташкилотҳо-шахсони ҳуқуқӣ, иттиҳодияҳои онҳо (ассотсиатсияҳо, иттифокҳо), ки мутобиқи қонунгузорию ҚТ созмон дода, таъсис шуда метавонанд.

Баробари ин, дар ҳуқуқи маданӣ ба ғайр аз шахсони ҳуқуқӣ, инчунин субъекти дигар – шахрвандон, аз ҷумла бо фаъолияти соҳибкорӣ машғул буда маълум мебошад. Тибқи муқаррароти моддаи 24 ҚМ ҚТ шахрвандон метавонанд аз лаҳзаи бақайдгирии давлатӣ ба сифати соҳибкории инфиродӣ бе таъсиси шахси ҳуқуқӣ ба фаъолияти соҳибкорӣ машғул шаванд. Нисбати фаъолияти соҳибкории шахрвандон, ки бидуни таъсиси шахси ҳуқуқӣ ба амал бароварда мешавад, агар аз қонунҳо ё моҳияти муносибати ҳуқуқӣ тартиби дигаре барнаояд, мутобиқан қоидаҳои ҚМ ҚТ истифода мешаванд, ки фаъолияти шахси ҳуқуқии ташкилотҳои тиҷоратӣ бударо танзим менамоянд. Бинобар меъёри конституционӣ оид ба озодии фаъолияти соҳибкорӣ

ва кафолати ҳамаи шаклҳои моликият, аз ҷумла моликияти хусусӣ (моддаи 12 Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон); баробарии ҳама дар назди қонун ва суд (моддаи 17 Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон) ҳулоса қарда мешавад, ки маҳдуд намудани доираи шахсони ҳуқуқӣ соҳмон додани судҳои ҳақамии доимоамалкунанда беасос мебошад. Гумон қарда мешавад, ки ба сифати ташаббусқори ташқил суди ҳақамӣ шаҳрвандон – соҳибқорони инфиродӣ низ баромад қарда метавонанд.

Дар ҳамин радиқ мавқеи қонунгузор, ки дар моддаи 3 Қонун дар бораи судҳои ҳақамӣ ишора гардидааст як қадар асоснок мебошад, зеро шаҳрвандон – соҳибқорони инфиродӣ дар амалия бо соҳибқории хурд ва миёна машғул мебошанд, ҳол он ки судҳои ҳақамӣ, асосан барои ҳалли баҳсҳои байни соҳибқорони миёна ва қалон нигаронида мешаванд. Лекин ин, ба фикри мо, асосноккунии ноустувор буда, дурнамои қидии дарозмуддат надорад.

Зербоби дуҷоми боби дуҷом – **«Шаклҳои маданӣ – ҳуқуқи намудҳои ташқили суди ҳақамӣ»** ном гирифтааст.

Диссертант таъқид ба амал меоварад, ки ҳимояи ҳақамии ҳуқуқҳои субъективии маданӣ дар низоми воситаҳои муосири истифодашавандаи маданӣ-ҳуқуқӣ ва муруфиавӣ-ҳуқуқӣ таҷассум меёбад. Аз эҳтимол дур нест, ки бо истифода аз воситаҳои маданӣ-ҳуқуқӣ гурӯҳи масъалаҳои бо таъмини ҳимояи ҳақамии ҳуқуқҳои субъективии маданӣ алоқаманд буда, ҳал гардад:

1) масъала вобаста ба ташқил гардидан, пеш аз ҳама, ташқили суди ҳақамӣ ва доираи салоҳияти он;

2) мақсадҳои таъминсозии дигаре, ки ба фаъолияти ҳимояи ҳақамии ҳуқуқҳои маданияи субъективӣ алоқаманд мебошад (речаи мухторияти ирода, ҷудо намудани моликият ва ҷавобгарии мустақили молу мулкӣ, ки барои муносибатҳои аз тарафи ҳуқуқи маданӣ танзимшаванда зарур мебошад, таъмин мегардад).

Истифодаи истилоҳи «тобеият» нисбати истехсолоти суди ҳақамӣ мушқил аст, чун ки судҳои ҳақамӣ дорои низоми ҳосаи худ буда, нисбат ба судҳои салоҳияташон умумӣ ва ё

судҳои иқтисодӣ асоси ташкилгардии дигарро соҳиб аст. Пас, ба фикри мо, истифода категорияи «тобеияти судӣ» мумкин аст, нисбати суди ҳакамӣ истифода шавад.

Доир ба масъалаи мазкур муаллифи диссертатсия мавқеи худро чунин иброз менамояд, ки салоҳияти судҳои ҳакамӣ бо соҳаи маданӣ-ҳуқуқии фаъолиятбарии ин судҳо ва воситаҳои маданӣ ҳуқуқии истифодашаванда алоқаманд мебошад. Дар таълимоти истеҳсолоти суди ҳакамӣ оид ба салоҳияти судҳои ҳакамӣ ва судҳои давлатӣ фикру ақидаи гуногун вучуд доранд. Масалан, ақидае вучуд дорад, ки судҳои ҳакамӣ бо фаъолияти ба хизматрасонии муздноки ҳуқуқӣ монанд ва аз тарафи судҳои салоҳияти умумӣ ва судҳои иқтисодӣ назоратшаванда машғул мебошанд. Баробари ин, оддитарин эътироз оид ба баррасии парванда дар суди ҳакамӣ монеа барои дар суди ҳакамӣ дида баромада шудани парванда мегардад. Чунин мавқеъ як муддат дар таҷрибаи судӣ дастгирӣ шудааст, зеро раъдияи як тарафаи созишномаи ҳакамӣ роҳ дода мешуд.

Вобаста ба ташкил ва фаъолияти судҳои ҳакамӣ ду намуди воситаҳои маданӣ-ҳуқуқиро ҷудо кардан мумкин аст:

1) тартиби расмӣ маданӣ-ҳуқуқии таъсис додани суди ҳакамӣ;

2) ба имзо расонидани шартномаи маданӣ-ҳуқуқӣ ва созишномаи ҳакамӣ.

Вобаста ба намуди суди ҳакамии таъсис додашуда воситаҳои маданӣ-ҳуқуқии истифодашаванда ҷудо карда мешавад. Махсусан, воситаҳои маданӣ-ҳуқуқӣ нисбати судҳои ҳакамии доимоамалкунанда ва ё судҳои ҳакамии як бор амалкунанда тафриқанок истифода шудааст.

Воситаҳои маданӣ-ҳуқуқии ташкили судҳои ҳакамии якбор амалкунанда. Бо дар назардошти масъалаи салоҳияти судҳои ҳакамӣ зарур аст, хусусияти ташкил ва фаъолияти намудҳои алоҳидаи судҳои ҳакамӣ ва, пеш аз ҳама, судҳои ҳакамии якбор амалкунанда мавриди таҳлили қарор гирад.

Боби сеюми диссертатсия – **«Механизми маданӣ – ҳуқуқии баамалбарории химояи ҳакамии ҳуқуқҳои**

субъективӣ» ном гирифтааст, ки аз ду зербоб иборат мебошад.

Зербоби якуми боби сеюм, масъалаҳои – **«Ҳолати ҳуқуқии созишномаи ҳакамӣ мутобиқи қонунгузори маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон»**-ро фарогир мебошад.

Дар ҷомеаи муосир ашхоси алоҳида, иттиҳодия ва гурӯҳи онҳо дар муносибатҳои гуногуни байниҳамдигарӣ қарор гирифта, қору ғаъолияташонро пеш мебаранд. Муносибатҳои ишорашуда гуногун буда, ба соҳаҳои гуногуни ҳаёти ҷомеа, ғаъолияти гурӯҳ ва ашхоси алоҳида дар самтҳои муносибатҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ, муносибатҳои оилавӣ, меҳнатӣ ва ғайра бавучудода тағйир ёфта, қатъ мегарданд.

Муносибатҳои мутақобила доимо дар ҳолати рушд қарор гирифта бошад ҳам, ҳолатҳои гуногуни ҳаёти ба он меоварад, ки муносибатҳои байни ашхоси алоҳида, иттиҳодияҳои онҳо, ташкилоту муассиса ва ҳатто давлатҳо баъзан ихтилофу зиддиятҳои пайдо мекунад, ки бояд мавриди муҳокима, баррасӣ ва ҳалли дуруст, одилонаю қонунӣ қарор дода шаванд.

Муносибатҳои иқтисодӣ ва маданӣ гуногунҷабҳа ва серсоҳа буда, ҷабҳаҳои муҳталифи ҳаёти ҷамъиятиро бо иштироки ашхоси алоҳида фаро мегирад. Масалан, муносибат оид ба моликият (доштан, истифода бурдан ва ихтиёрдорӣ молу мулк, ба идора додан, фуруҳтан ё тӯҳфаи молу мулк), муносибат оид маҳсулотсупорӣ, (контрактатсия), пудрат, ҳамлу нақл (барқашонӣ), қарз ва дигар номбар қарда мешавад.

Дар ҷараёни амалишавии муносибатҳои иқтисодӣ ва маданӣ баҳсҳои ба вучуд меоянд, ки ҳалли дуруст, одилона ва қонуниро талаб мекунад. Дар сурати дуруст, одилона ва қонунӣ ҳал намудани баҳсҳои ҳуқуқӣ, муносибатҳои зикргардида устувор шуда, имконияти ҳарчи бештари инкишофу пешрафти онҳо пайдо мешавад. Боварии тарафҳои баҳс ба адолату қонуният меафзояд ва ин масъулияти интизомнокии тарафҳои иштирокчиёни ин муносибатҳоро зиёд мекунад. Аз ин ҷо, таъмини қафолати ҳифзи ҳуқуқии

тарафҳои баҳс, саривақт, одилона ва қонунӣ ҳал гардидани баҳсҳои ҳуқуқӣ заминаи муҳими пешрафти муносибатҳои ҷамъиятӣ ва дар маҷмӯъ инкишофи тамоми ҷомеа ҳам баҳо дода мешавад.

Амалӣ намудани ин ҳадаф восита ва тарзҳои мукаммалу зарурии ҳалли ин баҳсҳоро тақозо менамояд. Дар таҷрибаи давлатҳои ҷаҳон, хусусан, давлатҳои пешрафта шакли тарзҳои гуногун ҳалли баҳсҳои зикргардида мавҷуд аст. Ҳамаи ин тарзу воситаҳо асосан ба ду гурӯҳ тақсим мешаванд:

– тарзу воситаҳои давлатии ҳалли баҳсҳо;

– тарзу воситаҳои ғайридавлатии (алтернативии) ҳалли баҳсҳо.

Ба тарзу воситаҳои давлатии ҳалли баҳсҳо, пеш аз ҳама, низоми судии ҳар як давлати алоҳида ва судҳои байнидавлатӣ шомиланд. Бояд қайд намуд, ки аз даврае, ки дар ҷомеаи инсонӣ (инсонии бошуур) баҳсҳо ба вуҷуд меоянд, механизмҳои ҳалли ин баҳсҳо низ пайдо ва тарҳрезӣ мешаванд.

Бояд зикр намуд, ки созишномаи ҳақамӣ бештар хосияти маҳз аҳдҳои маданӣ-ҳуқуқиро дошта, бо ҳолатҳои зерин асоснок карда мешавад:

- барои пайдо кардани қувваи ҳуқуқӣ созишномаи ҳақамӣ ҳамчун созиш дар бораи моҳияти шартҳои байни тарафҳои иштирокчии баҳс бояд баромад намояд; моҳияти истифодаи усули алтернативии ҳал намудани низоми ҳуқуқӣ бо нишон додани суди ҳақамии мушаххас, ҳамин тавр, масъалаи зарурати риоя намудани шакли мурофиавӣ ба миён намеояд;

- эътиборнокии созишномаи ҳақамӣ мутобиқи муқаррароти КМ ҚТ оиди бозътибор эътироф намудани аҳд муайян карда мешавад;

- субъектони созишномаи ҳақамӣ шахсони ҷисмонӣ ва ё ҳуқуқие баромад мекунанд, ки вобаста ба баҳси пайдошуда ба баррасии суди ҳақамӣ иштирок мекунанд;

- бо мавҷудияти имконоти истифодаи меъёрҳо оид ба иҷрои дахлдори созишномаи ҳақамӣ, роҳ надодан барои иҷрои яктарафаи шартнома, бекор кардани созишномаи ҳақамӣ бинобар тағйир ёфтани ҳолатҳои басташудани созишномаи ҳақамӣ;

- дар натиҷаи басташудани созишномаи ҳакамӣ тарафҳо дорои ҳуқуқ ва уҳдадори муайяни мурофиавӣ гардида, онҳо бо муносибатҳои моддӣ-ҳуқуқии барои баррасӣ ва ҳалли баҳс (қисми он) алоқаманд мебошад. Яъне агар созишномаи ҳакамӣ баста шуда бошад, маънои оғози баррасии судии ҳакамиро дар назар надорад.

Ҳамин тариқ, бо назардошти дучонибагии муносибатҳои дар ҷараёни бастанӣ созишномаи ҳакамӣ бавучудоянда, истифодаи меъёрҳои моддӣ-ҳуқуқӣ дар мавриди муайян намудани табиати ҳуқуқии созишномаи ҳакамӣ бештар дуруст арзёбӣ карда шуда, меъёрҳои ҳуқуқи мурофиавӣ бошад, ба тариқи фаръӣ (субсидиарӣ) бо мақсади инъикос намудани фаъолияти мақомоти дахлдор бояд истифода карда шавад.

Зербоби дуҷуми боби сеюм, масъалаҳои – «**Санадҳои суди ҳакамӣ ва хусусиятҳои маданӣ – ҳуқуқии он**»-ро дар бар мегирад.

Суди ҳакамӣ ҳамчун мақоми баррасикунандаи парвандаи маданӣ ду намуди санади аҳаммияти маданӣ-ҳуқуқӣ доштаро қабул мекунад:

1) ҳамчун ташкилот суди ҳакамӣ санадҳои локалӣ қабул мекунад;

2) ҳамчун мақоми баамалбарорандаи адолати судӣ суди ҳакамӣ санадҳои судиро қабул мекунад.

Санадҳои ишорагардида ҳамчун воситаи ҳуқуқӣ аз тарафи суди ҳакамӣ барои ҳимояи ҳуқуқҳои субъективии шахрвандон ва ашхоси ҳуқуқӣ равона карда мешавад. Мазмун, мақсад, инчунин тартиби қабули санадҳои ишорашуда мисли воситаҳои маданӣ-ҳуқуқие баҳо дода мешавад, ки барои таъмини ҳимояи ҳакамии ҳуқуқҳои субъективии маданӣ нигаронида шудааст. Илова бар ин, қарорҳои суди ҳакамӣ ҷабҳаи мурофиавӣ-ҳуқуқӣ дошта бошад ҳам, ба андешаи мо, моҳияти маданӣ-ҳуқуқии вайро тағйир намедихад. Ҳар ду ҳолати номбурда вобаста ба масъалаи ҳуқуқи татбиқшаванда танзими яхшеларо дар назар дорад.

Қарорҳои суди ҳакамӣ бо назардошти шартҳои созишномаи ҳакамӣ ва қоидаҳои муомилоти қорие, ки дар ин соҳа мавҷуд аст, қабул мешавад. Дар мавриди муносибатҳои

тарафхоро бевосита меъёрҳои ҳуқуқӣ ё созишномаи ҳақамии тарафҳо танзим накардан, ин муносибатҳо дар асоси қоидаҳои муомилоти кории ташаккул ёфта ва нисбати муносибатҳои монанд равона мешавад, танзим карда мешавад. Агар дар муносибати байни тарафҳо баҳс мавҷуд набояд, муносибатҳои вобаста ба асосҳои умумӣ ва моҳияти қонунҳои соҳавӣ баррасӣ ва ҳал мегардад.

Илова бар ин, танзими ҳуқуқии муносибатҳои шартномавии дар асоси созишномаи ҳақамӣ пайдо шуда, хусусияти хосро доро мебошад. Ин ҳолат вобаста ба мавҷуд будани маҷмуи меъёрҳои ҳуқуқӣ ба созишномаи ҳақамӣ бахшида шуда, мушоҳида мешавад. Меъёрҳои ишорашуда дар се сатҳ қарор дорад: яқум – нишондоди умумии ҚМ Ҷумҳурии Тоҷикистон вобаста ба шартномаҳо; дуҷум – нишондоди меъёри ҳуқуқии дар қонун дар бораи судҳои ҳақамӣ ва сеҷум – санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқии аз тарафи ашхоси ҳуқуқӣ доир ба судҳои ҳақамии доимоамалқунанда қабул гардида баромад мекунад.

Ҳамин тариқ, уҳдадорӣ ахлоқии иҷрои ихтиёронаи қарори суди ҳақамӣ ва уҳдадорӣ юридикӣ иҷрои санади дахлдор, ки бо механизми иҷрои маҷбури таъмин мешавад, бояд фарқ карда шавад.

Илова бар ин, мавриди қайд аст, ки ҳалномаи суди ҳақамӣ ба сифати санади ҳуқуқатбикқунанда баромад намуда, барои тарафҳои баррасии судӣ маданӣ ҳамчун нишондоди хусусияти ҳатмӣ дошта эътироф мешавад. Ҳулосаи мазкур моҳияти ҳуқуқии суди ҳақамиро нишон дошта, суди ҳақамӣ мақоми ҳуқуқии дорои ваколатҳои ҳокимиятӣ ба ҳисоб меравад.

Гарчанде ҳалномаи суди ҳақамӣ ва қарори судҳои босалоҳияти давлатӣ ҳамчун санадҳои мақомоти юрисдиксионӣ баромад наояд ҳам, фарқи байни онҳоро набояд зерӣ шубҳа қарор дод.

Бояд эътироф намуд, ки ҳалномаи суди ҳақамӣ санади мақомоти юрисдиксионии барои баррасӣ ва ҳалли баҳси маданӣ-ҳуқуқӣ ташкилшуда, доништа мешавад. Ҳалномаи суди ҳақамӣ ҳамчун санади ҳуқуқатбикқунанда қонунӣ ва асоснок бояд бошад. Дар натиҷаи қабули ҳалнома ҳуқуқ ва манфиатҳои дар муносибатҳои моддӣ-ҳуқуқӣ вайроншудаи шахрванд ва ё

субъекти дигар ҳимоя карда мешавад. Дар ин монандии байни қарорҳои аз ҷониби суди ҳакамӣ ва қарорҳои аз ҷониби суди босалоҳияти давлатӣ қабулқунанда дида мешавад. Ҳалномаи суди ҳакамӣ танҳо баъди таҳқиқи судии ҳамаи ҳолатҳои парванада қабул карда мешавад. Ин маънои онро дорад, ки агар баъди баррасии парванда дар ҷараёни маҷлиси судӣ суди ҳакамӣ ба хулоса доир ба қабули ҳалнома ояду, вале ҳамаи ҳолатҳои қор таҳқиқ нагардидааст, суд уҳдадор мешавад баррасии ҳакамиро вобаста ба ҳолатҳои барои ҳалли дуруст ва боадолатонаи парванда зарур бударо давом диҳад.

Таҳлилҳо нишон доданд, ки вобаста ба шакли ҳалномаи суди ҳакамӣ мавҷудияти чунин талаботҳо қайд карда шаванд: яқум, ҳалнома дар шакли тартиб дода мешавад. Риояи шакли хаттии ҳалнома ба оқибати ҳуқуқие, ки он тавлид мекунад вобаста мебошад, зеро қарори суди ҳакамӣ ба фактҳои аз ҷониби суд муайянгардида вобаста буда, тақозо мекунад, то ба он баҳои арзандаи ҳуқуқӣ дода шавад.

Дуюм, ҳалномаи ҳакамиро ҳакамҳои суди ҳакамӣ ба имзо мерасонанд ва вобаста ба ин нисбати парванда ва ҳалномаи қабулшуда фикру андешаи худро доранд. Маҳз бо имзои ҳакамон ҳалномаи ҳакамӣ ба расмӣ дароварда шуда аҳаммияти ҳуқуқиро мебахшанд.

Сеюм, ҳалномаи суди ҳакамӣ боиси пайдо гардидани муносибати ҳуқуқӣ гардида, дар асоси он иҷрои ҳалномаи суди ҳакамӣ гузошта мешавад. Тарафе, ки ба ғоидаи вай ҳалномаи суди ҳакамӣ қабул гардид, ба сифати субъекти муносибатҳои ҳуқуқии мазкур буда, ҳуқуқ пайдо мекунад, то иҷрои ҳалномаи суди ҳакамиро аз дигар субъект талаб намояд. Ин муносибати ҳуқуқӣ дар лаҳзаи аз ҷониби тарафи уҳдадор иҷро гардидани қарори суди ҳакамӣ ва ё дар натиҷаи бекор гардидани қарори номбурда, хотима ёфта метавонад.

ХУЛОСА

Таҳқиқоти дар доираи рисолаи диссертационии ба амалбароварда шуда масъалаи асосҳои ҳуқуқии ташкил ва фаъолияти судҳои ҳакамӣ дар ҚТ, имкон дод то хулосаҳои зерин ба даст оварда шаванд:

1) Воситаҳои маданӣ ҳуқуқӣ - олатҳои (инструмент) дар меъёрҳои ҳуқуқи маданӣ таҷассум ёфтае доништа шуда, бо истифода аз онҳо як гурӯҳ амалҳои амалӣ ва ҳуқуқии пайдошуда имкони ҳалли масоили назди субъектони ҳуқуқи маданӣ бавучудода дар доираи қонунҳои амалкунандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳаллу фасли ҳешро меёбад (ба ин мисол шуда метавонад қабул ва ё пешниҳоди ашё, пардохт ва қабули маблағҳои пулӣ ва ғайра) [1-М].

2) Ҷамъи воасоити ҳуқуқии ишорашуда вобаста ба соҳаҳои мухталиф тааллуқ доштан (хусусӣ-ҳуқуқӣ ва оммавӣ-ҳуқуқӣ) ва ҷамъи воасоити байнисоҳавӣ тааллуқ дошта фарқ карда мешаванд. Ҳар ду гурӯҳи воасоити ҳуқуқии ишорагардида бо нишонаҳои мақсаднокӣ, субъективӣ, инчунин ба усулҳои мушаххаси истифодашавӣ чундо карда мешавад. Исботи гуфтаи боло, шартномаи маданӣ-ҳуқуқӣ буда, вобаста ба нишонаи субъектӣ ба соҳибкорӣ ва ғайрисоҳибкорӣ фарқ карда шуда, ҳамзамон ба нишонаи мушаххаси мақсаднок равона гардидан барои гирифтани фоида низ нишонаи фарқкунанда мебошад [2-М].

3) Ҳимояи ҳақами ҳуқуқҳои субъективии маданӣ-ҳуқуқиро дар маҷмӯъ, мумкин аст ба низоми истифодагардии воситаҳои маданӣ-ҳуқуқӣ ва муурофиявӣ-ҳуқуқӣ алоқаманд намуд. Баробари ин, дар асоси воситаҳои маданӣ - ҳуқуқӣ маҷмуи масъалаҳои зерин, ки бо таъмин намудани ҳимояи ҳақами ҳуқуқҳои субъективии маданӣ - ҳуқуқӣ алоқаманд буда ҳал карда мешавад: мақсадҳои ташкилӣ, пеш аз ҳама, ташкили судҳои ҳақамӣ ва дигар мақсадҳои таъминоти расмиёти ҳимояи ҳақами ҳуқуқҳои субъективии маданӣ - ҳуқуқӣ (речаҳои ҳуқуқии муносибатҳои бо меъёрҳои маданӣ ҳуқуқӣ танзимшаванда, речаҳои ҳуқуқии мухторияти ирода, чундо кардани амвол ва масъулияти мустақили молу мулкӣ) ҳал карда мешаванд [9-М].

4) Воситаҳои маданӣ ҳуқуқиро бо назардошти функцияҳои соҳаи маданӣ - ҳуқуқӣ ба танзимнамоӣ ва ҳифзнамоӣ чундо мегардад. Мутаносибан ба воситаҳои ҳуқуқии чун қоида дар мавриди набудани ҳуқуқвайронкунӣ (шартнома ва ғайра) ва воситаҳои ҳуқуқии ҳангоми содиргардии

ҳуқуқвайронкунӣ истифода мешавад (рӯёнидани ноустуворона, чарима ва ғайра) истифода бурда мешавад [4 - М].

5) Зери воситаҳои маданӣ ҳуқуқии таъмини ҳимояи ҳақамии ҳуқуқҳои субъективии маданӣ-ҳуқуқӣ низом фаҳмида мешавад, ки мавқеи алоҳидаро байни воситаҳои маданӣ ҳуқуқии чиҳати ҳалли низоъҳои ҳуқуқӣ нигаронида шуда, ишғол менамояд. Чунин мавқеъгири ба чунин омилҳо вобаста аст: 1) бо соҳаи истифодашавии воситаҳои мазкур низоъҳои ҳуқуқӣ дар соҳаи амали ҳуқуқӣ - маданӣ; 2) бо нишонаи субъектӣ онҳо танҳо аз тарафи субъектони ҳуқуқии маданӣ истифода мешаванд; 3) бо таъиноти воситаҳои мазкур олатҳои номбурда дар доираи ҳимояи ҳақамии ҳуқуқҳои субъективии маданӣ - ҳуқуқӣ барои таъмини фаъолияти он равона мегардад [2 - М].

б) Таҳлили муқаррароти Қонуни ҚТ «Дар бораи судҳои ҳақамӣ» нишон медиҳад, ки истилоҳи «суди ҳақамӣ» дар доираи ду маънӣ дарк карда мешавад: 1) истилоҳи «суди ҳақамӣ» ташкилоти институтсионалӣ буда, дар ду шакли гуногун ташкил шуда метавонад: (суди ҳақамии доимоамалкунанда ва барои ҳалли як баҳси мушаххас ташкил гардида); 2) суди ҳақамӣ ҳайати суди ҳақамиро мефаҳмонад, ки барои баррасӣ ва ҳалли баҳси мушаххас интихоб ва ё таъин мегардад. Илова бар ин, дар қадом намуд ҳайати суд амал мекунад (суди ҳақамии доимоамалкунанда ва барои ҳалли як баҳси мушаххас ташкил гардида) барои мақсадҳои таърифи ин сохтор фарқ надорад. Чунин дуализм дар ишорати истилоҳи «суди ҳақамӣ» ва муайян намудани моҳияти суди ҳақамӣ низ таъсир мерасонад. Суди ҳақамӣ ҳамчун ташкилоти институтсионалӣ ҳатман бояд дорои қобилияти соҳибҳуқуқии умумӣ (мустақил) ва ё махсус (маҳдуд) бошад. Ишораи дар қонун овардашудаи «дар назди ташкилотҳо – шахсони ҳуқуқӣ фаъолият мебарад» ин усули ҳуқуқӣ буда, имконият медиҳад, то махсус будани қобили соҳибҳуқуқии суди ҳақамӣ баён карда шавад, яъне аз рӯи қонун он дорои қобилияти соҳибҳуқуқии маҳдуд мебошад. Ҳамзамон аз эҳтимол дур нест, ки суди ҳақамӣ субъекти одии муносибатҳои маданӣ-ҳуқуқӣ мебошад [11-М].

7) Суди ҳакамӣ дар доираи салоҳияти худ баҳсҳои аз муносибатҳои маданӣ-ҳуқуқии барояндаро ба чузъ аз масъалаҳои зерин баррасӣ ва ҳал карда метавонад: 1) аз рӯи шикоятҳои нисбати қарор ва дигар амалҳои (беамалӣ, рад кардан аз содир намудани амали иҷроии судӣ); 2) оид ба муайян намудани фактҳои аҳаммияти ҳуқуқӣ дошта (фактҳои ҳуқуқӣ); 3) оид ба барқарор намудани ҳуқуқ нисбати қоғазҳои қимматноки гумшуда; 4) оид ба муфлисшавӣ; 5) оид ба ҷуброн кардани зарари ба ҳаёт ва саломатии шахрванд расонида шуда; 6) оид ба ҳимояи шаъну шараф ва эътибории қорӣ; 7) аз муносибатҳои меросӣ ба вучуд омада; 8) оид ба тартиб ва шартҳои бастани ақди никоҳ ва бекор намудани он; 9) аз муносибатҳои шахсӣ ва ғайри молу мулкӣ байни ҳамсарон, волидон ва кӯдакон, байни дигар аъзоёни оила; 10) аз муносибатҳои оид ба фарзандхонӣ, васоят ва парасторӣ, қабули фарзанд ба тарбия; 11) аз муносибатҳои оид ба қайди санадҳои ҳолати шахрвандӣ; 12) оид ба баҳсҳои, ки қонун баррасиашро ба тариқи судии ҳакамӣ иҷозат намодааст [6 - М].

8) Нишонаҳои фарқкунандаи ҳуқуқии созишномаи ҳакамӣ ҳамчун шартномаи маданӣ-ҳуқуқӣ муқаррар карда шуд: маълум гардид, ки созишномаи ҳакамӣ боз мисли шартномаи ташкилӣ баромад мекунад; зарурати асосии вай – ба амалбарории ҳимояи бевоситаи ҳуқуқҳои субъективии маданӣ-ҳуқуқӣ дар мавриди сарзадани низоъҳои ҳуқуқӣ бо роҳи ташкил ва гузаронидани муҳокима ва баррасии судии ҳакамии масъала; одатан аз рӯи намуди аҳди бо шартӣ боздошташаванда баста мешавад; мундариҷа ва басташавии он аз рӯи қоидаҳои наздик ба шартнома дар бораи ҳамроҳшавӣ ба амал мебарояд; хусусияти шакли созишномаи ҳакамӣ; хусусияти ҳайати субъектии созишномаи ҳакамӣ; хусусияти беэътибории созишномаи ҳакамӣ; хусусияти ҷавобгарии маданӣ ҳуқуқӣ аз рӯи созишномаи ҳакамии басташуда; хусусияти танзими меъёри ҳуқуқии муносибатҳои шартномавие, ки дар асоси созишномаи ҳакамӣ ба вучуд омадааст [7-М].

9) Хусусияти сохтори созишномаи ҳакамие, ки вобаста ба баррасии баҳсҳо дар судии ҳакамии доимоамалкунанда муайян карда шудааст. Он ду масъаларо дар бар мегирад: яқум, ин

шартҳои аз ҷониби тарафҳо бевосита созишшуда ба ҳисоб меравад; дуум, ин қоидаҳои амалкунандаи суди ҳақамии доимоамалкунанда мебошад [13-М].

10) Созишномаи ҳақамиро бояд ба сифати шартномаи маданӣ -ҳуқуқии ҳамчун факти ҳуқуқӣ дар соҳаи муносибатҳои моддӣ ҳуқуқӣ ва мурофиавӣ ҳуқуқӣ баромадкунанда баҳо дода мешавад.

Моҳияти моддӣ ҳуқуқии созишномаи ҳақамиро нишонаҳои зерин муайян менамояд:

а) самтгирии созишномаи ҳақамӣ бо мувофиқа овардани иродаи тарафҳо ҷиҳати истифодаи усули танзими низоъҳои ҳуқуқии бавучудода муайян карда мешавад. Вобаста ба ин, қайд кардан мумкин аст, ки ҳуқуқ ва уҳдадорӣ аз созишномаи ҳақамӣ бароянда, аксаран ба соҳаи ҳуқуқи моддӣ, нисбати ҳуқуқи мурофиавӣ дахл дорад;

б) истифодаи яке аз асосҳои марказии ҳуқуқи маданӣ – принципи озодии шартнома, ки маънои басташудани созишномаи ҳақамӣ танҳо дар натиҷаи ба мувофиқа овардани иродаи тарафҳо дар назар дорад;

в) созишномаи ҳақамӣ дорои созиши тарафҳо оид ба шартҳои назаррас мебошад, аз ҷумла истифодаи усули артернативии ҳалли низоъи ҳуқуқӣ бо ишора намудани суди ҳақамии мушаххас, ки зарурати риоя шудани баъзе шартҳои мурофиавиро аз байн мебарад;

г) нисбати созишномаи ҳақамӣ мумкин аст, меъёрҳои муқарраркунандаи эътиборнокии аҳдҳо татбиқ гардад;

д) нисбати субъектони созишномаи ҳақамӣ мавҷуд будани қобилияти ҳуқуқдорӣ ва амалкунӣ санҷида мешавад;

е) ба сифати натиҷаи басташудани созишномаи ҳақамӣ пайдо шудани уҳдадорӣ тарафҳо оид ба татбиқи усули алтернативии ҳалли низоъи ҳуқуқӣ баромад карда, бевосита факти басташудани созишномаи ҳақамӣ бошад, истехсолоти судии ҳақамиро оғоз намебахшад.

Самараи мурофиавии созишномаи ҳақамӣ дар он зоҳир меёбад, ки нуқтаи ибтидоии муҳокимаи ҳақамӣ доништа шуда, дар доираи он тарафҳо метавонанд тобеияти идоравии баррасии баҳсхоро байни худ муайян намоянд [5-М].

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ

НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚОТ

1. Бо мақсади таъмини инкишофи муътадили ҷомеаи тамаддуни ва давлати ҳуқуқбунёд зарур аст, ки намудҳои гуногуни тарзу воситаҳои алтернативии ҳалли баҳсҳо мавҷуд ва он дастраси доираи васеи иштирокчиёни муносибатҳои ҳуқуқӣ бошанд.

Барпо намудани ҷомеаи шахрвандӣ ва давлати ҳуқуқбунёд, инкишофи муносибатҳои озодаи иқтисодӣ, соҳибқорию тичоратӣ талаб менамояд, ки дар радиҳои судҳои давлатӣ, инчунин механизмҳои ғайридавлатии (алтернативии) ҳаллу фасли баҳсҳои иқтисодӣ ва маданӣ вучуд дошта бошад, то тарафҳои баҳс имкон пайдо намоянд, ки бо хоҳишу маслиҳати якдигар ва бо истифода аз ин механизмҳо баҳсҳои хурд ҳал намоянд [3-М].

2. Ҳамин тавр, тақсимбандии ишорагардидаи воситаҳои маданӣ-ҳуқуқӣ барои корбарии муътадили шакли ҳақамии ҳимояи ҳуқуқҳои маданиро пешниҳод кардан мумкин аст.

Воситаҳои бо қобилияти соҳибҳуқуқӣ алоқаманд буда. Дар ин ҷо, пеш аз ҳама, сохтори шахси ҳуқуқӣ дар назар дошта мешавад. Имконияти ташкил намудани намояндагӣ ва филиали суди ҳақамии доимоамалкунанда низ бояд дар доираи воситаи маданӣ-ҳуқуқӣ қайд кардан мувофиқи мақсад аст. Ба андешаи мо, дар қонун дар бораи судҳои ҳақамӣ пешбинӣ нашудани имконияти таъсис додани намояндагӣ ва филиал ҳамчун нуқсонҳои қонун арзёбӣ шуда, барои ҳамин бо мақсади беҳтар намудани фаъолияти судҳои ҳақамии доимоамалкунанда хуб мешуд, дар қонун имконияти аз тарафи шахсони ҳуқуқие, ки дар назди он суди ҳақамӣ таъсис ёфтааст, намояндагӣ ва ё филиал пешбинӣ ва ташкил карда шавад. Бо ин мақсад дар моддаи 3 Қонуни ҚТ «Дар бораи судҳои ҳақамӣ» қисми 7 дар таҳрири зерин пешбинӣ гардад: «Вобаста ба ҳолати кор шахси ҳуқуқие, ки дар назди он суди ҳақамӣ таъсис дода шудааст, метавонад филиал ва ё намояндагии суди ҳақамиро таъсис диҳад» [6-М].

3. Таҳлили низомии воситаҳои маданӣ-ҳуқуқии барои таъмини ташкил ва фаъолияти судҳои ҳақамӣ истифодашаванда имконият медиҳад, инчунин, ба муаммои барасмиятдароии

меъёрии он низ таваччуҳ намоем. Аз лиҳози сарчашмаҳои ҳуқуқ низоми номбурда, яқум, дар Кодеси маданияи ҚТ, дигар қонунгузории маданияи аҳаммияти умумидошта дарҷ гардидааст. Масалан, агар шахси ҳуқуқие, ки дар назди он суди ҳақамӣ фаъолият мебарад, дар шакли ташкилоти ғайритиҷоратӣ ташкил шуда бошад, пас дар ин ҷо, пеш аз ҳама, ҚҚТ «Дар бораи ташкилотҳои ҷамъиятӣ» аз 12 майи соли 2007 ба роҳбарӣ гирифта мешавад.

Дуом, ба сифати санадҳои марказии муайянкунандаи мақоми воситаҳои маданӣ-ҳуқуқии таҳлилшаванда санадҳои махсус, ба монанди ҚҚТ «Дар бораи судҳои ҳақамӣ», «Дар бораи арбитражи байналмилалӣ тижоратӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» баромад мекунад.

Сеюм, воситаҳои маданӣ-ҳуқуқии дар доираи шакли ҳимояи ҳуқуқҳои маданӣ истифодашаванда, дар меъёрҳои ҳуқуқии локалии нисбати фаъолияти судҳои ҳақамии доимоамалкунанда пешбинӣ гардида баромад мекунад. Агар сарчашмаҳои меъёрии гурӯҳи яқум, сухан асосан дар бораи воситаҳои маданӣ-ҳуқуқии таҳлилшаванда равад, дар санадҳои гурӯҳи дуом ва сеюм чунин воситаҳо бо воситаҳои мурофиавии маданӣ алоқаманд доништа мешавад.

Пас хулоса кардан мумкин аст, ки усули асосии дар қонунгузории амалкунанда доир ба шакли судии ҳақамии ҳимояи ҳуқуқҳои маданӣ ин танзими ҳуқуқии байни соҳавӣ, ки бо ёрии воситаҳои ҳуқуқии гуногунсоҳавӣ амалӣ мегардад, ҳисобида мешавад. Моҳиятан, дар чунин ҳолат шакли ҳуқуқии маҷмуавӣ ба миён меояд, ки ҳамчун “суди ҳақамӣ” арзёбӣ мегардад [4-М].

4) Боби II Қонуни ҚТ «Дар бораи судҳои ҳақамӣ»-ро зарур мешуморем, бо моддаи нав дар таҳрири зерин пурра намоем: «Моддаи 6.1. Ҷуброн кардани зиён.

Тарафи созишномаи ҳақамӣ ҳангоми ташкили суди ҳақамӣ, омодагӣ дидан ва ба амалбарории муҳокимаи судии ҳақамӣ, аз ҳуқуқҳои худ сӯистифода намоянд, ки дар намуди монеа гардидан ҳангоми ташкил ва фаъолияти суди ҳақамӣ чихати ҳалли баҳс, ҷавобгарии маданиро дар шакли масъулияти ҷуброни зиёни ба тарафҳо расонида пайдо мекунад» [8-М].

ФЕҲРЕСТИ ИНТИШОРОТИ ИЛМИИ ДОВТАЛАБИ ДАРАҶАИ ИЛМӢ

I. Мақолаҳое, ки дар маҷаллаҳои тақризшаванда ва тавсиякардаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таъб расидаанд:

[1-М]. Шукуров, Ф.М. Оид ба хусусиятҳои таъшиқшавии суди ҳақамӣ [Матн] / Ф.М. Шукуров // Қонунгузорӣ. – 2021. – № 4(44). – С. 56-61; ISSN 24-2903

[2-М]. Шукуров, Ф.М. Баъзе масъалаҳои мафҳум ва табиати ҳуқуқии судҳои ҳақамӣ ҳақамӣ [Матн] / Ф.М. Шукуров // Ахбори ДДҲБСТ. Силсилаи илмҳои ҷомеашиносӣ. – 2021. – №3(88). – С. 132-139; ISSN2411-1945

[3-М]. Шукуров, Ф.М. Назаре ба масъалаи салоҳияти суди ҳақамӣ [Матн] / Ф.М. Шукуров // Маҷаллаи Академии ҳуқуқ. – 2022. – № 4(44). – С.132-139; ISSN2411-1945

[4-М]. Шукуров, Ф.М. Баъзе масъалаҳои граҷданӣ-ҳуқуқии созишномаҳои ҳақамӣ: назария ва амалия ҳақамӣ [Матн] / Ф.М. Шукуров // Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон. – 2023. – № 1(29). – С. 180-189; ISSN 24149217

[5-М]. Шукуров, Ф.М., Назаре ба масъалаи беътибории созишномаи ҳақамӣ ҳақамӣ [Матн] / Ф.М. Шукуров, М.Н. Раҷабзода // Ахбори ДДҲБСТ. Силсилаи илмҳои ҷомеашиносӣ. – 2024. – 2(99). – С. 32-38; ISSN 3005-8023.

II. Мақолаҳое, ки дар маҷмуаҳо ва дигар нашрияҳои илмӣ-амалӣ ба таъб расидаанд:

[6-М]. Шукуров, Ф.М. Таснифи шартнома дар ҳуқуқи граҷданӣ [Матн] / Ф.М. Шукуров // Конференсияи ҷумҳуриявии устодон ва донишҷӯёни ДДҲБСТ таҳти унвони «Илм ва инноватсия дар низоми татбиқи ҳадафҳои стратегияи миллӣ», ки ба 30-юмин солгарди Истиклоли давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон– Хучанд: Дабир, 2021. – С. 156-161.

[7-М]. Шукуров, Ф.М. Оид ба салоҳияти суди ҳақамӣ [Матн] / Ф.М. Шукуров // Конференсияи илмӣ – амалии профессорон, омӯзгорон ва муҳақиқони ҷавони ДДҲБСТ бахшида ба эълон гаштани солҳои 2022-2026 «Солҳои рушди

саноат» ва Рӯзи илми тоҷик (21-25 апрели соли 2022). Бахши ҳуқуқшиносӣ II. – С. 75 - 80.

[8-М]. Шукуров, Ф.М. К вопросу компетенции третейского суда [Матн] / Ф.М. Шукуров // Международная конференции посвященная памяти «Аубакировские чтения» – Алматы, 2025. – С. 195-197.

[9-М]. Шукуров, Ф.М. Нақши Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ташаккули судҳои ҳакамӣ [Матн] / Ф.М. Шукуров // Конференсияи ҷумҳуриявӣ илмию амалӣ дар мавзӯи “Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон – заминаи устувори ташаккули маърифати ҳуқуқӣ ва эъмори давлати ҳуқуқбунёд”. – Хучанд: Дабир, 2024. – С. 307-316.

[10-М]. Шукуров, Ф.М. Назаре ба масъалаи воситаҳои ҳуқуқи маданият ҳимояи ҳуқуқҳои субъективӣ маданӣ [Матн] / Ф.М. Шукуров // Конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-амалӣ таҳти унвони “Ҷавонон ва рушди Тоҷикистони соҳибистиклол // Хучанд: 2024. – С. 191-196.

[11-М]. Шукуров, Ф.М. Танзими ҳуқуқи салоҳияти судҳои ҳакамӣ [Матн] / Ф.М. Шукуров // Конференсияи ҷумҳуриявӣ илмию амалӣ дар мавзӯи “Аҳамияти маърифати ҳуқуқӣ дар ҷомеаи муосир” // Хучанд. 2025. – С. 229-233.

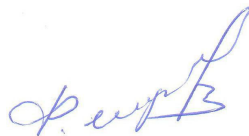
[12-М]. Шукуров, Ф.М. Баъзе масъалаҳои салоҳияти судҳои ҳакамӣ дар замони муосир [Матн] / Ф.М. Шукуров // Конференсияи ҷумҳуриявӣ илмию амалӣ таҳти унвони “Рушди устувор дар соҳаҳои иқтисодиёт, суботи иҷтимоӣ, мувозинати экологӣ ва баланд бардоштани сатҳи некӯахлоқии мардуми Тоҷикистон” аз 23 апрели соли 2025. – Хучанд: Дабир, 2025 – С. 156-160.

[13-М]. Шукуров, Ф.М. Баъзе масъалаҳои фаъолияти суди ҳаками [Матн] / Ф.М. Шукуров / Конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-амалии ДДҲБСТ таҳти унвони “Иттилоотони қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон: масъалаҳои назариявӣ ва амалӣ” бахшида ба солҳои рушди иқтисодиёти рақамӣ ва инноватсионӣ, 1 ноябри соли 2025. – Хучанд: 2025. – С.232-237.

**ТАДЖИКСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
ПРАВА, БИЗНЕСА И ПОЛИТИКИ**

На правах рукописи

УКД: 341
ББК: 67.938.3
Ш – 96

ШУКУРЗОДА ФАРХОДЖОН МАНОН

**ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ТРЕТЕЙСКИХ СУДОВ В
РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН**

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание учёной степени кандидата
юридических наук по специальности 5.5.3. Гражданское право;
предпринимательское право; семейное право; международное
частное право

ДУШАНБЕ – 2026

Диссертация выполнена на кафедре гражданского и трудового права юридического факультета Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики.

Научный руководитель: **Раджабзода Махмадёр Носир** – кандидат юридических наук, доцент, ректор Таджикского педагогического института в Раштском районе.

Официальные оппоненты: **Сангинзода Дониёр Шохмахмад** – доктор юридических наук, профессор, заместитель директора Института изучения проблем стран Азии и Европы по науке и образованию Национальной академии наук Таджикистана;

Сидиков Дилшод Ахрорович – кандидат юридических наук, доцент кафедры гражданского права юридического факультета Российско-Таджикского (Славянского) университета.

Ведущее учреждение: Образовательное учреждение высшего профессионального и послевузовского образования «Академия государственного управления при Президенте Республики Таджикистан» (г. Душанбе)

Защита диссертации состоится «25» июня 2026 года, в 11⁰⁰ часов на заседании диссертационного совета 6Д.КOA–018 при Таджикском национальном университете (734025, г. Душанбе, ул. Буни Хисорак, корпус 11, 1 этаж, зал диссертационного совета юридического факультета).

Адрес: Кодиров Н.А. master.nek@mail.ru, (тел.: 905-80-86-86)

С диссертацией можно ознакомиться на сайте www.tnu.tj и в Центральной научной библиотеке Таджикского национального университета по адресу 734025, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17.

Автореферат разослан « »   2026 года.

Ученый секретарь диссертационного совета,
кандидат юридических наук, доцент

Кодиров Н.А.

Введение

Актуальность темы исследования. В современных условиях развития общественных отношений привело к увеличению связей между гражданами, юридическими лицами и другими субъектами, значительно повысив роль и значение механизмов сохранения и защиты их законных прав и интересов.

Статья 19 Конституции Республика Таджикистан, указывая на правовую природу государства, каждому гражданину гарантирует судебную защиту [1]. Каждый гражданин в праве требовать, чтобы его дело рассматривалось компетентным и беспристрастным судом. В Республике Таджикистан (далее РТ) судебная защита прав и свобод человека и гражданина законом гарантированное положение. Судебная власть систематизирована для реализации защиты прав, свобод и законных интересов граждан, рассмотрении и решении разных правовых споров между гражданами, их организациями и объединениями и других субъектов общественных отношений.

Право на судебную защиту также предусматривают международные правовые акты, в том числе Всеобщая декларация прав человека (1948), Международный пакт о гражданских и политических правах (1966), которые Республика Таджикистан признала официально 4 апреля 1999 года. Статья 8 Всеобщей декларации прав человека определяет, что «Каждый человек имеет право на эффективное восстановление в правах компетентными национальными судами в случае нарушения его основных прав, представленных ему конституцией или законом» [5]. Данная норма декларирует именно права человека на судебную защиту в случае нарушения прав, предусмотренных в Конституции и законах. Статья 10 указанной Декларации предусматривает: «Каждый человек для определения его прав и обязанностей и для установления обоснованности предъявленного ему уголовного обвинения, имеет право, на основе полного равенства, на то, чтобы его дело было рассмотрено гласно и с соблюдением всех требований справедливости независимым и беспристрастным судом», что в

целом считается правом на справедливое судебное разбирательство.

Следует заметить, что на основании статьи 10 Гражданского кодекса Республики Таджикистан от 24.12.2022 г. №1918 (ГК РТ) «При нарушении или оспаривании гражданских прав на основании выявления подведомственности дел, установленных процессуальным законодательством, данные дела могут быть рассмотрены судом, экономическим судом, третейским судом») [2], в перечне судебных органов компетентных рассматривать дела по защите субъективных гражданских прав ГК Республики Таджикистан кроме других судов также перечисляет третейские суды. Эти суды законом не отнесены к государственной судебной системы, они являют собой специальный суд, направленный на защиту гражданских субъективных прав граждан и юридических лиц. Обеспечение свободной экономической деятельности и развитие рыночных отношений, в свою очередь, обуславливают возникновение споров между гражданами, их организациями и объединениями, структурами и органами, законное, справедливое и своевременное решение которых очень важно.

В современном мире широко используются разные виды таких негосударственных средств решения споров. Кроме того, каждый субъект предпринимательской деятельности имеет возможность рассмотреть возникшие споры в государственных судах, по инициативе самого истца и ответчика организовать третейский суд и этот институт служит только в пользу дела и может выступить как гарант дальнейшего отношения коммерческих контрагентов. Поэтому для достижения поставленных целей требуется созидательные движения и усилия судей третейского суда, которые в соответствии с соглашением сторон спора, разбирают и решают их правовой спор, также высокий уровень непосредственной ответственности сторон спора.

Значение укрепления судебной системы РТ и принятие практических мер по предоставлению судебной защиты неоднократно указывалось в речах Основоположника мира и национального единства – Лидера нации, Президента

Республики Таджикистан уважаемого Эмомали Рахмона. В частности, в Послании Лидера нации от 28 декабря 2023 г. к Маджлиси Оли Республики Таджикистан отмечается следующее: «Важным вопросом в построении правового государства является обеспечения законности и в этом плане роль судебных органов страны немаловажно.

Факторами, направленными на укрепления законности, предупреждающее совершения преступления, обеспечивающий уважения закона, основных правам человека и гражданина выступает мероприятия по обеспечению доступа к судебной справедливости, доступность информации о деятельности судов, их открытости, направленное на справедливое судебное разбирательство» [3].

Также, Лидер нации - Президент Республики Таджикистан уважаемый Эмомали Рахмон в своей речи в присутствии работников судебных органов, 5 декабря 2024 г. уделил внимание указанным выше вопросам и особо подчеркнул, что «Задачи судебной власти и обеспечения справедливости осуществляются на основе демократических принципов и норм судебного разбирательства, в том числе равенства всех перед законом и судом, равноправия сторон в процессе споров и проведения судебного разбирательства в открытой форме. Эти нормы закона являются реальной гарантией защиты прав и свобод человека, укрепления законности и правопорядка, в целом важнейшим признаком справедливого, демократического и правового, светского и социального общества» [4].

Особенность положения третейских судов в деле обеспечения судебной защиты субъективных гражданских прав относительно других форм осуществлении такой судебной защиты следует признать широкое использование системы гражданско-правовых средств, к которым можно отнести гражданско-правовые договора, конструкцию юридических лиц и др.).

Обращение к гражданско-правовым средствам третейской защиты субъективных гражданских прав имея частноправовую природу являет собой эффективный способ осуществлении защиты субъектов предпринимательской деятельности, в

результате которого положительным способом идет экономия времени и средств при осуществлении экономических процедур регулирования правовых споров.

Современная состояние развития предпринимательской деятельности, этапы совершенствования гражданского законодательства Республики Таджикистан, формирования и развитие системы законов, направленных на осуществления третейской защиты субъективных гражданских прав, показывает на данном этапе в основу развития законодательства страны положены демократические принципы. Подтверждением такого хода процессов следует считать практику применения ряда отраслей законодательства страны. Увеличения количества третейских судей, количество обращений граждан и предпринимателей в эти суды с целью поиска способа защиты нарушенных или оспариваемых прав, указывает на особую роль третейской формы судебной защиты субъективных гражданских прав.

На основании анализа практики деятельности третейских судов можно утверждать, что в этой сфере наблюдается наличие недостатков. В этой связи следует обратить особое внимание системе гражданско-правовых средств, субъективных гражданских прав, имеющих диспозитивную природу осуществления такой защиты. Исходя из сказанного важной проблемой в данном контексте является вопрос прибегания к злоупотреблению правом осуществления третейской защитой. Данная защита обуславливается заключением соответствующего соглашения, цель которого заключается в выявлении процесса рассмотрения правового спора, создания третейского суда. [20]

Важность решения данного вопроса указывается научной ее направленностью и решения данной проблемы может помочь приданию гражданском обороту определенного равновесия, также в формировании системы гражданско-правовых механизмов, направленных на обеспечение прав и законных интересов субъектов гражданского оборота с использованием средств третейской защиты субъективных гражданских прав, На основании сказанного следует отметить, что возникло

необходимость диссертационного исследования правовых основ деятельности третейских судов и системы гражданско-правовых средств используемых этими судами для осуществления третейской защиты субъективных гражданских прав в рамках науки гражданского права. Отмеченные моменты обуславливают выбор темы и в целом ее актуальность в рамках данного диссертационного исследования [20].

Степень изученности темы исследования. В науке гражданского права, обычно, уделяется большое внимание разным аспектам теории гражданско-правовых средств. Данная теория в цивилистической науке разработана рядом ученых: З. Ализода [16], Ю.Г. Басин [6], Э.Н. Гимазова [19], Ш.К. Фаюрзода [11], Г.К. Дмитриева [7], Ш.М. Исмоилов [20], М.А. Махмудзода [8], Ш.М. Менглиев [9], М.В. Немитина [10], Ф.М. Нодиров [17], Б.И. Пугинский [12], М.З. Рахимзода [15], Д.Ш. Сангинзода [13], Ф.С. Сулаймонов [26], Н. Шонасридинов [17] и др.

В рамках указанной теории также анализу подвергаются проблемы правовых средств защиты, особенно гражданско-правовая ответственность, применяемая в гражданско-правовых спорах. Кроме того, сравнительно мало исследована проблема обеспечивающих гражданско-правовых средств в рамках механизма решения правовых споров.

Необходимо отметить, что проблеме теории и практики деятельности третейской защиты субъективных гражданских прав посвящен ряд научных работ. В данном направлении вели исследование специалисты цивилистической и процессуальной науки В.Е. Бондаренко [22], С.А. Владимирова [23], Е.А. Виноградова [18], Э.Н. Гимазова [24], В.А. Никифиров [25] и др. Межотраслевые исследования третейской защиты (и гражданского права и процессуального) субъективных гражданских прав в частности принадлежат перу Е.А. Суханов [21], О.Ю. Скворцов [14] и других.

Анализ выполненных диссертаций позволяет сделать вывод об отсутствии в целом комплексного исследования проблемы средств обеспечения третейской защиты субъективных прав в современной цивилистической науке. Особенно, не разработан единый подход к гражданско-

правовой классификации третейских соглашений, обеспечивающих третейскую защиту гражданско-субъективных прав. До сегодняшнего дня тема настоящей диссертационной работы не становилась предметом отдельного научного исследования. Все это, безусловно, свидетельствует о том, что анализ и изучение проблемы гражданско-правовых основ деятельности третейских судов в Республике Таджикистан является очень важным и актуальным.

Связь исследования с программами, либо научной тематикой. Диссертация выполнена в рамках перспективных научно-исследовательских программ кафедры гражданского и трудового права ТГУПБП «Совершенствование частно-правовых основ законодательства Республики Таджикистан в 2015-2019 гг.» и «Теория и практика правового регулирования частных отношений в Республике Таджикистан в 2021-2025 годах».

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ИССЛЕДОВАНИЯ

Цель исследования. Целью исследования является комплексный анализ гражданско-правовых основ деятельности третейских судов в Республике Таджикистан и система гражданско-правовых средств, используемых для осуществления третейской защиты субъективных гражданских прав.

Задачи исследования. Указанная цель требует решения следующих задач:

- научный анализ понятийного аппарата, сущности и классификация гражданско-правовых средств;
- изучение научно-теоретических основ гражданско-правовых средств, направленных на осуществления третейской защиты нарушенных субъективных гражданских прав при возникновении споров;
- исследование правовой структуры юридических лиц и третейского суда и проблемы их соотношения;
- обоснование отношения автора к гражданско-правовым средствам образования разовых и постоянно действующих третейских судов;

– разработка предложений о гражданско-правовом режиме третейского соглашения;

– анализ развития законодательства в сфере регулирования деятельности третейских судов, разработка предложений по совершенствованию текущего законодательства и практики его применения.

Объект исследования. Объектом исследования является правовые отношения, возникающие в связи с образованием и деятельностью постоянно действующих и разовых третейских судов в РТ.

Предметом исследования. Предмет исследования составляет гражданско-правовые отношения связанные с гражданско-правовыми средствами обеспечения третейской защиты субъективных гражданских прав как вида гражданско-правовых средств, используемых для решения правовых коллизий.

Этап, место и период исследования (исторические рамки исследования). Диссертационное исследование охватывает этапы утверждения, подготовки диссертации, ее обсуждения в рамках перспективных программ научно-исследовательских работ кафедры гражданского и трудового права ТГУПБП «Совершенствование частно-правовых основ законодательства Республики Таджикистан в 2015-2019 годы» и «Теория и практика правового регулирования частных отношений в РТ в 2021-2025 годах» и рекомендации к защите. В диссертационном исследовании предпринята попытка всестороннего изучения проблем третейской защиты гражданско-правовых субъективных прав.

Период написания диссертационного исследования охватывает 2018-2025 годы, место - Республика Таджикистан.

Теоретическая основа диссертационного исследования. Теоретическую основу исследования составляют труды отечественных и зарубежных ученых в области гражданского права, в том числе Э.Н.Гимазовой, С.А.Владимировой, Ш.М.Исмоилова, Ш.М.Менглиева, М.А. Махмудзода, М.З. Рахимзода, Ш.К. Гаюрзода, Ш.Т. Тагойназарова, А.В.

Золотухина, Дж.С. Муртазозода, Д.С. Рахмон, Д.Ш. Сангинзода, П.И. Пугинского и других

Правовую природу третейских судов исследовали зарубежные ученые, в том числе Т.Н. Нешетаевой, Д.А. Колиникой, Е.Е. Можаяева, М.В. Панова, Т.В. Лалута, П.В. Каменевой и другие.

Методологические основы исследования.

Методологические основы диссертационного исследования составляют труды специалистов цивилистической науки, посвященные гражданско-правовым средством образования постоянно действующих и разовых третейских судов в Республике Таджикистан и за рубежом, также гражданско-правовой режим третейского соглашения как основы деятельности третейских судов. В процессе исследования анализу подвергнуты законодательные акты, создающие соответствующие отношения для образования третейских судов и организации их деятельности по обеспечению защиты субъективных гражданских прав.

В диссертации в качестве основных нормативных источников использованы ГК РТ, ГПК РТ, ЭПК РТ, Закон РТ «О третейских судах» и др.

В диссертации широко использованы научные положения и выводы разных отраслей юридической науки, в том числе результаты цивилистической науки, науки гражданского и экономического процесса. Кроме того, в диссертационной работе использованы следующие методы:

1. Системный метод (рассмотрены проблемы правовых основ образования и деятельности третейских судов как комплексного явления с учетом особенностей этого вида суда, его взаимоотношения с судами общегосударственной компетенции);

2. Сравнительный метод (сравнение правовых норм, регулирующих гражданско-правовых средства образования постоянно действующих и разовых третейских судов);

3. Историко-правовой метод (исследованы возникновение гражданско-правовых средств обеспечения третейской защиты

гражданских субъективных прав как вида гражданско-правовых средств, использованных для решения правовых разногласий);

4. Эмпирический метод (исследовано отечественное и зарубежное законодательство, международные договора, опыт применения закона).

5. Официально-правовой метод (осуществлена правовая оценка и толкование полученных результатов).

Эмпирическая предпосылка. Эмпирическую базу составляет систематизированные автором материалы о состоянии и перспективах образования и деятельности третейских судов. Установлена комплексная особенность рассматриваемой темы о третейской защите субъективных гражданских прав. Основу исследования составляет Конституция РТ, Послания и выступления Основоположника мира и национального единства -Лидера нации, Президента Республики Таджикистан уважаемого Эмомали Рахмона, действующие нормативно-правовые акты, анализ международно-правовых актов, использование статистических данных, концепции, стратегические и программные документы.

Научная новизна исследования. Диссертация является одним из первых научных исследований, посвященных проблеме правовых основ образования и деятельности третейских судов в РТ. В исследовании комплексно рассмотрены проблемы гражданско-правовых основ деятельности третейских судов в Республике Таджикистан, используемых в деятельности третейских судов гражданско-правовые средства, направленные на обеспечения третейской защиты субъективных гражданских прав, при правовых спорах. Исходя из сказанного в качестве новизны диссертационной работы следует указать следующие положения:

1. «Гражданско-правовые средства» как инструмент отражаются в нормативно-правовых актах, выявлены и систематизированы при помощи организации комплекса действий, имеющих правовое и фактическое значение и (в законодательной и на практической плоскости) предложены пути их исправления.

2. Правовая категория «Гражданско-правовое средство» в зависимости от принадлежности к определенной отрасли, способам ее использования и правовым последствиям из применения могут разделяться соответствующие группы. Главная их особенность обуславливает разделения совокупности средств на гражданско-правовые средства и публично-правовые средства.

3. Рассмотрены случаи использования правовых средств в разных отраслях права и в законодательной сфере. Например, в сфере законодательства о защите прав потребителя, в сфере законодательства об образовании сделан вывод, что уровень правовых средств, использованных в этих сферах, находится на должном уровне.

4. Проанализирована и обоснована альтернативная особенность третейских судов, наблюдаемых в образовании и рассмотрении третейским судом в зависимости от подведомственности дел и частного характера практики применения закона к конкретным делам;

5. В диссертации анализированы последние изменения и добавления к гражданскому законодательству РТ, связанные с образованием и деятельностью третейских судов, выявлены проблемы, трудные правовые вопросы, предполагаемые проблемы практического применения новшеств.

6. Сформулированы рекомендации и предложения направленные на улучшения качества правовой регламентации комплекса гражданско-правовых средств, направленных на защиту субъективных гражданских прав граждан в РТ в рамках совершенствования законодательства страны.

Все это дало возможность найти правильное, справедливое и законное решение правовых споров, возникших в процессе реализации экономических и гражданских отношений, в зависимости от особенностей образования третейских судов и всестороннего применения законов при рассмотрении и решении споров.

Положения, выдвигаемые на защиту.

К защите выносятся следующие научные положения:

1. Защита, осуществляемая при помощи третейской формы защиты субъективных гражданских прав, реализуется при помощи средств гражданско-правового характера, также средств процессуально-правового характера. Применение гражданско-правовых средств способствовало решению следующих проблем: задачи организационного характера, такие как создания третейских судов, задачи, направленные на развитие третейских судов.

2. Совокупность применяемых правовых средств, также гражданско-правовые нормы, формирующих данные средства взаимодействуют друг с другом. При использовании системы правовых норм устанавливается конкретная гражданско-правовое средство, используемое в данном случае, устанавливается форма правового средства, определяется цели применения данных средств; субъектный состав применения правовых средств, пути использования гражданско-правового средства. Обратное влияние проявляется в том, что правовые средства влияют на правовые нормы. При использовании правовых средств происходит равновесия гражданского оборота. Следует указать, что в случае гражданско-правовой ответственности, нормы гражданско-правового характера становятся обязательными. В этом случае, если в связи с использованием гражданско-правовых средств законодатель и правоприменительная практика придают норме диспозитивный характер, то соответствующие нормы приобретают диспозитивный характер.

3. Третейское соглашение являет собой соглашение организационно и гражданско-правового характера, заключаемое между гражданами и юридические лица, цель которого достижения специальных гражданско-правовых результатов (решение вероятных или ново возникших гражданско-правовых споров), обязующихся действовать на основании обговоренных правовых процедур, установленных консенсуально контрагентами на основании норм Закона РТ «О третейских судах» от 05.01.2008 №344.

Диссертант обосновал научный вывод о том, что при заключении третейского соглашения методом координации

воли сторон его формализация связана с вопросом применения мер гражданского права. При этом реализация такой защиты ассоциируется с использованием двух правовых средств гражданского и процессуального права.

4. Кроме ожидаемых последствий гражданско-правового характера, которые могут возникнуть из недействительных сделок, недействительность третейских соглашений может привести к ряду процессуально-правовых последствий. Конкретные последствия, вытекающие из недействительности третейских соглашений, зависят от содержания соглашений. В целом они схожи и направлены на обеспечение исполнения организационного соглашения или признание его недействительным в связи с несоблюдением определенных правовых процедур.

Теоретическая и практическая значимость исследования заключается в том, что его теоретические положения и выводы могут быть использованы:

- для совершенствования законодательства РФ в отрасли защиты прав участников гражданско-правовых отношений по выбору несудебных форм защиты гражданских прав;
- при разработке подзаконных нормативно-правовых актов отрасли образования и деятельности третейских судов;
- в процессе преподавания при подготовке лекций в высших учебных заведениях и в системе повышения квалификации;
- при научном исследовании в данной отрасли.

Степень достоверности результатов диссертации. Достоверность результатов исследования подтверждается объективным и всесторонним анализом теоретико-методологических положений темы диссертации, систематизацией и обобщением конкретных научных результатов, соображений и научно-практических предложений автора, научным содержанием и новизной работы в сравнении с существующими научными достижениями, анализом реального положения и путями совершенствования института третейского суда: образования и его деятельности.

Соответствие диссертации с паспортом научной специальности. Предмет и содержание диссертационного

исследования соответствуют паспорту специальности 5.5.3. Гражданское право; предпринимательское право; семейное право; частное международное право, утвержденного Высшей аттестационной комиссией при Президенте Республики Таджикистан от 25 сентября 2025 года, №10.

Личный вклад соискателя. Личный вклад соискателя ученой степени проявляется в основных соображениях и замечаниях, обладающих теоретической и практической значимостью, представленными на защиту научными выводами и обобщениями, имеющими большое значение для совершенствования гражданского законодательства РТ в направлении правовых основ образования и деятельности третейских судов.

Апробация результатов исследования. Диссертация выполнена и прошла обсуждения на кафедре гражданского и трудового права юридического факультета Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Результаты диссертационного исследования изложены на разных научных конференциях.

Основное содержание диссертации опубликовано в ряде научных статей и изложено в следующих докладах и выступлениях:

А) международные:

- международная научно-практическая конференция под названием «Абубакировские чтения» на тему «К вопросу о компетенции третейского суда» (Алматы, 13 февраля 2025 г.);

Б) республиканские:

- республиканская конференция преподавателей и студентов ТГУПБП под названием «Наука и инновация в системе реализации целей национальной стратегии», посвященная 30-летию государственной независимости Республики Таджикистан на тему «Классификация договора в гражданском праве» (Худжанд, апрель 2021г.);

-республиканская конференция преподавателей и студентов ТГУПБП в связи с объявлением 2022-2026 годов «Годами развития промышленности» и Днем таджикской науки

на тему «О проблеме компетенции третейских судов» (Худжанд, 21-25 апреля 2022г.);

-республиканская научно-практическая конференция Государственного учреждения «Худжандский международный институт» Таджикского международного университета туризма и предпринимательства под названием «Значение правового просвещения в современном обществе», посвященная 30-летию Конституции Республики Таджикистан и объявления 2024 года «Годом правового просвещения» на тему «Правовое регулирование компетенций третейских судов» (Худжанд, 2024);

- республиканская научно-практическая конференция ТГУПБП под названием «Конституция Республики Таджикистан - прочная основа формирования правового просвещения и построения правового государства», посвященная 30-летию Конституции Республики Таджикистан и «Году правового просвещения» на тему «Роль Конституции Республики Таджикистан в формировании третейских судов» (Худжанд, 13 ноября 2024г.);

-республиканская научно-практическая конференция под названием «Молодежь и развитие независимого Таджикистана» на тему «К вопросу гражданско-правовых средств защиты субъективных гражданских прав» (15.05.2024, Худжанд, 2024г.);

-республиканская научная-практическая конференция под названием «Прочное развитие в отраслях экономики, социальная стабильность, экологическое равновесие и повышение уровня благосостояния народа Таджикистана» на тему «Некоторые вопросы компетенции третейских судов в современном периоде» (23 апреля 2025 г.);

- республиканская научно-практическая конференция ТГУПБП под названием «Информатизация законодательства Республики Таджикистан: теоретические и практические проблемы», посвященная годам развития цифрового и инновационного развития, на тему «Некоторые вопросы деятельности третейских судов» (Худжанд, 23 октября 2025 г.).

Публикации по теме диссертации. Основные положения работы изложены в 13 научных статьях, в том числе 5 статьях, опубликованных в рецензируемых журналах Высшей

аттестационной комиссии при Президенте Республики Таджикистан, и восьми статьях, опубликованных в других изданиях.

Структура и объем диссертации. Диссертационное исследование состоит из введения, трех глав, заключения, списка литературы. Объем диссертации составляет 174 страниц.

ОСНОВНОЕ ЧАСТИ ИССЛЕДОВАНИЯ (КРАТКОЕ ИЗЛОЖЕНИЕ)

Во введении определены актуальность темы, цели, задачи, объект и предмет научного исследования, раскрыты теоретические, методологические и нормативно-правовые основы диссертационного исследования, круг эмпирических предпосылок. Отмечаются научная новизна работы, предлагается положения, которые выносятся на защиту, теоретические и практические основы, представлены сведения о применении результатов работы, личного вклада автора, структуре и объеме исследования.

В рамках первой главы диссертации, озаглавленной «Сущность гражданско-правовых средств защиты субъективных гражданских прав», представлены в двух параграфах, изучены концептуальный аппарат, характеристики и классификация гражданско-правовых средств, направленных на обеспечение третейской защиты субъективных гражданских прав, определены правовые основы их применения для разрешения правовых споров и установлена специфика данной проблемы. Автор отмечает, что если в ходе применения норм права и в процессе формирования законодательной практики по вопросу применения средств гражданско-правового характера, в результате применения гражданско-правовых средств допускается учет воли сторон отношений, следовательно данные нормы приобретают именно диспозитивный характер.

В целом, все группа правовых средств, также один из его составных элементов, а именно гражданско-правовые средства исходя из правового источника могут разделяться на виды.

Классификацию правовых средств можно произвести в зависимости от отраслевых особенностей этих средств. На

основу приведенной классификации положены правовая сущность гражданско-правовых средств как разновидности правового средства. Гражданское право различает частное право (гражданское право и т. д.) и публичное право (административное право). Для их различения может использоваться особый способ включения этих правовых инструментов в конкретные правовые нормы.

Между этими правовыми инструментами существуют и другие различия. В зависимости от предмета применения используются инструменты частного и публичного права. Частноправовые средства используются субъектами частного права, в то время как публично-правовые средства используются субъектами публичного права. Но следует оговорить, что могут возникнуть случаи смешенного использования указанных правовых средств. Примером использования гражданско-правовых средств, таких как применения гражданской ответственности, заключение договора и др., субъектами публичного права могут быть случаи удовлетворения направленные на удовлетворения нужд, имеют публичный характер.

Первый параграф первой главы посвящен вопросу **«Понятия, особенностей и классификации гражданско-правовых средств»**. Правовые средства гражданского права - это правовые средства, определенные в соответствующих правовых актах и регулирующие ряд действий, имеющих юридическое и фактическое значение. Таким образом, они относятся к целям субъекта гражданского права (получение или передача имущества, получение и выплата денежных средств и т. д.).

На основании анализа гражданско-правовых средств можно определить наличия связи между правовыми нормами и приведенных в них гражданско-правовых средств. В рамках правовых норм устанавливается особенность и меры применения правового средства. Следует отметить, что данные меры включают:

- меры, установленные в зависимости от вида правовой меры и цели ее осуществления (цель осуществления конкретной правовой меры);

- лица, желающие осуществить конкретную правовую меру;
- конкретные методы и средства, направленные на осуществление правовой меры.

Следует отметить, что осуществление правовой меры влияет на характеристики применимой правовой нормы. Здесь следует говорить о том, что для повышения продуктивности применения, правовые средства должны обуславливаться соответствующих общественных отношений, от их императивных и диспозитивных показателей. Исходя из этого, в случае возникновения необходимости обязательного использования правового средства, в случае, например придания равновесия гражданской сделке, в случае, когда возникает гражданско-правовая ответственность и т.д., определенные гражданско-правовые нормы автоматически приобретают императивную характер. Как в истории, так и в современном цивилизованном обществе существовали и существуют разные виды альтернативных способов и средств решения споров.

Несомненно, с развитием общественных отношений они развивались и изменялись, появились новые соответствующие требованиям современного общества формы. Природа человека такова, что для того чтобы свести стороны любых конфликтов, в том числе споров, необходимо влияние и помощь третьей (беспристрастной) стороны. Третье лицо должно примирить стороны и решить проблемы, являющиеся предметом спора, с учетом интересов сторон, законности и справедливости.

С этой целью созданы различные альтернативные средства рассмотрения споров, которые являются важным обеспечительным механизмом решения споров.

В эти средства входят:

- 1) Посредничество (медиация);
- 2) Примирение сторон;
- 3) Переговоры;
- 4) Предварительная оценка беспристрастной стороны;
- 5) Мини-суд;

б) Третейский суд.

Анализ вопроса отраслевой принадлежности правовых средств позволяет прийти к выводу, что правовые средства в зависимости от своих особенностей относятся к разным отраслям.

Поэтому нам кажется целесообразным рассмотреть правовые средства в соответствии с приведенной выше классификацией.

С учетом целенаправленности и субъектности, также существующих путей их применения правовые средства могут быть разделены в зависимости от их принадлежности к отдельным отраслям. В зависимости от состава субъектов гражданско-правовой договор может быть разделен на договора предпринимательского и непредпринимательского характера, и в итоговом контексте из главная цель является получения прибыли.

Второй параграф первой главы посвящен проблеме **«Гражданско-правовые средства обеспечения третейской защиты гражданских субъективных прав и ее использование для решения правовых споров»**. Автор отмечает, что производство третейского суда предназначается для рассмотрения и разрешения споров по правовым проблемам, поэтому их можно оценить как исковое производство. Исходя из этого в процессе третейского производства дел используются популярные термины, такие как иск, истец, ответчик, исковые средства защиты права, по этой причине само третейское разбирательство дел имеет много общего с гражданским процессом.

Нам представляется, что приведенные правовые средства должны быть классифицированы исходя из времени осуществления данной формы защиты:

- принятие мер заинтересованными лицами для организации деятельности разового или постоянно действующего третейского суда.

- принятия мер для формирования состава суда;

- организация разбирательства суда;

- приведение в исполнение решения третейского суда.

В этой связи осуществления судебного разбирательства и принятия судебного решения третейским судом может быть включен в рамки формы третейской защиты. В данном случае речь может идти об исполнении решений третейских судов, также по отношению к гражданским и экономическим процессам данная деятельность выступает в качестве самостоятельной деятельности. Доказательством указанного утверждения служит порядок исполнения принятых решений третейских судов на основании правил законодательства Республики Таджикистан. В частности, здесь речь может идти о Законе РТ «Об исполнительном производстве» от 08.06.2022 г., № 1873.

В целом, поддерживая приведенную выше квалификацию гражданско-правовых средств, хотим ее дополнить. Во-первых, рассуждая об институте представительства не следует относить ее только к средствам правосубъектности в гражданских отношениях, так как данный институт кроме иных оснований может возникнуть на основе сделки или договора. То есть представительство являет собой некий дуалистический инструмент, состоящий из ряда производных частей и в этой связи обладающий необходимой правосубъектностью. Во-вторых, правовые инструменты, исходящие из гражданского договора, целесообразно было бы называть обязывающие инструменты. Такая оценка справедлива, так как в процессе использования данного инструмента возникает обязывающие гражданско-правовые отношения.

Таким образом, можно предложить следующую классификацию гражданско-правовых средств для нормального использования третейской формы гражданских прав:

1. Средства, связанные с правосубъектностью. Здесь, прежде всего, имеется в виду структура юридического лица. Так, постоянно действующий третейский суд, образованный при юридическом лице, считается одним из направлений его деятельности. Необходимо также отметить возможность образования представительства или филиала постоянно действующего третейского суда в рамках анализируемых гражданско-правовых средств. Примером может служить

третейский суд, образованный при Торгово-промышленной палате Согдийской области.

На наш взгляд, отсутствие в действующем законодательстве возможности образования представительства или филиала нужно оценить как упущение закона. Для повышения качества функционирования третейских судов необходимо предусмотреть в законе возможность создания в рамках юридического лица, образовавшего третейский суд, представительства или филиал этого третейского лица. Кроме того, в рамках созданного филиала, на основании положений Закона Республики Таджикистан «Об третейских судах», должен быть создан постоянный третейский суд или новая структура третейских судов. Следует также отметить, что действующий закон не регулирует количество судов, созданных в рамках одного юридического лица.

С учетом сказанного выше в статью 3 Закона «О третейском суде» необходимо добавить 7 параграф в следующей редакции: «В зависимости от состояния работы юридическое лицо, при котором образован третейский суд, может организовать филиал или представительство суда».

2. Третейская защита обуславливает наличия обязательного правового акта, договора или части таких договоров. Следовательно третейское соглашение есть договор, в рамках которого происходит передача правового спора на рассмотрение в третейский суд.

3. В качестве гражданско-правовых средств, способных обеспечить нормальное функционирования третейской формы защиты гражданских прав, необходимо признать сделки (например, в этом смысле необходимо понимать доверенность на ведение дела в суде и т. д.), финансово-правовые инструменты и гражданско-правовые обязанности, связанные с функционированием третейской формы защиты.

Вторая глава диссертации, названная «Гражданско-правовые средства оформления третейской защиты субъективных гражданских прав», состоит из двух параграфов.

Первый параграф второй главы назван **«Правовая структура юридических лиц и третейский суд: проблема взаимоотношения»**.

Диссертант отмечает, что термин «бахс» (спор) в таджикском языке больше употребляется в значении переговоров (обсуждение, дискуссия, полемика) по определенной проблеме. Конечно, это не простые переговоры и не только ради самих переговоров. Переговоры возникают о предмете или о проблеме, в отношении которого у сторон есть разногласия, то есть люди в отношении данной ситуации или проблемы ищут правильное, справедливое и законное решение.

Любые отношения субъектов гражданского права или экономического права или конфликтов, возникших в этих отношениях, являются сложными и многоплановыми, могут составить разные аспекты жизни физических и юридических лиц, организаций и учреждений.

В круг отношений гражданско-правовой и экономической отрасли входят отношения, связанные с собственностью (владение, использование, распоряжение имуществом, сдачи в аренду, продажа или дарения имущества), отношения, связанные с контракцией, подрядом, перевозкой, кредитом и т.д.

Следовательно, в процессе реализации экономических и гражданских отношений могут возникать правовые споры, требующие правильного, справедливого и законного решения. При правильном, справедливом и законном рассмотрении и решении возникших споров, экономические и гражданские отношения постепенно укрепляются и закладывают предпосылки для стабильного развития сторон.

В государственные способы и средства решения споров, прежде всего, входят судебная система отдельных государств и межгосударственные суды. Необходимо отметить, что с того времени, когда в человеческом обществе (*homo sapiens*) возникли споры, появились также механизмы их решения.

Они в основном олицетворяли судебные органы и прилагали усилия реализовать судебную справедливость. Необходимо отметить, что судебные органы в обществе выполняют две основные задачи: 1) приложение усилий для

справедливого и беспристрастного рассмотрения споров между гражданами, организациями, учреждениями и государствами; 2) определение карательных мер от имени государства за нарушение закона.

Выполняя свои основные задачи, судебная власть является важным гарантом справедливости и законности. Справедливость и законность являются важной ценностью и прочной основой необходимого порядка в обществе и его развития. Насколько в обществе являются прочными и безупречными справедливость и законность, настолько общество и государство укрепляется, и государство считается передовым и упорядоченным.

Государственные судебные органы связаны с возникновением государства, являются одним из его основ. Государство не может существовать без судебных органов, и наоборот, судебные органы не могут существовать без государства. Поэтому суд, как и государство имеет многотысячелетнюю историю. За это время судебная система развивалась и совершенствовалась, улучшались формы и способы его деятельности.

По мнению автора диссертации, другим важным вопросом в контексте рассматриваемой темы следует считать, вопрос изменения положения третейского суда в случае реорганизации юридического лица, при котором создан данный суд в соответствии с правилами гражданского законодательства.

Важно указать, третейский суд не может быть признан в качестве организации, предприятия или учреждения, по аналогии с юридическим лицом. Этот факт имеет некоторые правовые последствия. Создание третейского суда не поднимает вопрос о правопреемстве в отношении положений третейского соглашения, заключенного для рассмотрения конкретного правового спора третейским судом. Это объясняется тем, что «гражданские отношения» создает гражданское обязательство. Однако в случае возобновления деятельности третейского суда существующий суд распускается, и создается новый суд. Стороны третейского соглашения не предусматривают возможность отправления спора новому субъекту. Судебная и

судебная практика также развивалась именно по такому пути. Здесь есть еще один интересный момент.

Согласно положениям статьи 3 Закона Республики Таджикистан «Об третейском суде», постоянные третейские суды создаются некоммерческими организациями, выступающие в качестве юридических лиц. На основании нормативно-правовых актов третейские суды могут быть созданы при торговых палатах, при фондовых биржах, общественных объединениях.

Субъектами гражданского права выступают юридические лица, также физические лица, прошедшие государственную регистрацию в качестве индивидуальных предпринимателей. На основании положения статьи 24 ГК РТ, физические лица могут заниматься предпринимательской деятельностью без образования юридического лица с момента государственной регистрации в качестве индивидуального предпринимателя. К предпринимательской деятельности граждан, осуществляемой без образования юридического лица, соответственно применяются правила ГК РТ, которые регулируют деятельность коммерческих организаций, если из законодательства или существа правоотношения не вытекает иное. В соответствии с положениями Конституции, гарантирующими свободу предпринимательской деятельности, признается все формы собственности, в том числе частная собственность (статья 12 Конституции Республики Таджикистан), также равенство всех перед законом и судом (статья 17 Конституции Республики Таджикистан). Из этого можно сделать вывод, что ограничение создания постоянных третейских судов только в рамках юридических лиц является неоправданным. Предусматривается, что граждане также могут инициировать создание третейского суда. Наравне с этим, действие законодателя, указанный в статье 3 Закона «О третейских судах», в какой та мере обоснована, так как физические лица занимаются индивидуальным предпринимательством в основном предпринимательством мелкого и среднего характера, в то время как в сферу компетенции созданных третейских судов относятся рассмотрения правовых споров, возникающих между средними

и крупными предпринимателями. На наш взгляд, однако приведенное обоснование неустойчива им не имеет научного обоснованного подтверждения.

Второй параграф второй главы назван «Гражданско-правовые средства организации разовых и постоянно действующих третейских судов».

В диссертационном исследовании указывается, что в настоящее время среди других гражданско-правовых средств отдельным особняком расположен именно третейская форма осуществления защиты субъективных гражданских прав. В этой связи при защите субъективных гражданских прав третейский суд может использовать наряду с другими правовыми средствами защиты:

1) Вопросы, связанные с организацией и функционированием третейских судов и определением их юрисдикции.

2) Иные вопросы, так или иначе затрагивающие защиту гражданских прав (здесь следует говорить о действиях направленные на указания наличия воли субъекта и др.).

Следует заметить, что относительно деятельности третейских судов трудно использовать термин «подведомственность», так как в контексте производства третейские суды обладают собственной системой и организационной основой. Указанные организационные основы отличаются от судов общей юрисдикции и экономических судов. В этой связи мы можем допустить, что относительно третейских судов применим термин «судебная подведомственность».

Автор диссертации рассматривая данный вопрос самостоятельно изложил позицию: именно отрасль гражданского права с которые связана деятельность третейских судов определяет компетенцию третейских судов. Концепция осуществления деятельности третейских судов располагает различными мнениями, посвященных компетенции третейских и судов общей юрисдикции. Таким образом, существует мнение, что юрисдикция третейских судов охватывает вопросы, в целом связанные с предоставлением платных юридических услуг, и

подлежит надзору и контролю со стороны судов общей юрисдикции и экономических судов. Следует учитывать, что любая жалоба заинтересованной стороны на организацию деятельности третейских судов или состава суда становится основанием для отказа в рассмотрении дела третейским судом. Подтверждением сказанного выступает положения судебной практике, где отмечается односторонний отвод третейского соглашения.

Относительно вопроса формирования и функционирования третейских судов необходимо выделить следующие виды гражданско-правовых средств:

- 1) Специальный порядок, предусмотренный гражданским законодательством порядок формирования третейских судов;
- 2) Структура самого договора и положения третейского соглашения.

Следует отметить, что доступные средства защиты в гражданско-правовых спорах могут быть разделены в зависимости от типа третейского суда. Некоторые средства защиты в гражданско-правовых спорах могут применяться к постоянным третейским судам, в то время как другие средства защиты в гражданско-правовых спорах могут применяться к третейским судам создаваемых единожды.

Гражданско-правовые средства образования разовых третейских судов. С учетом проблемы компетенции третейских судов необходимо анализировать особенности образования и деятельности отдельных видов третейских судов и, прежде всего, разовых третейских судов.

Третья глава диссертации, озаглавленная **«Гражданско-правовые средства в механизме осуществления третейской защиты субъективных гражданских прав»**, состоит из двух параграфов.

Первый параграф раскрывает вопрос **«Гражданско-правовой режим третейского соглашения»**.

В современном обществе отдельные лица, объединения и группа объединений находясь между собой в разных отношениях осуществляют свою деятельность. Указанные отношения разнообразны, возникают, изменяются и

прекращаются в разных отраслях жизни общества, деятельности групп и отдельных людей в экономических, социальных, культурных, семейных, трудовых и других отношениях.

Хотя взаимоотношения находятся в постоянном развитии разные жизненные обстоятельства приводят к тому, что в отношениях между отдельными людьми, их объединениями, организациями, учреждениями и даже государствами возникают противоречия, которые необходимо рассмотреть и решать правильно, справедливо и законно.

Экономические и гражданские отношения являются сложными и многоплановыми, могут охватить разные аспекты сферы общественной жизни. Например, отношения, связанные с собственностью (владение, использование, распоряжение имуществом, сдача в аренду, продажа или дарения имущества), отношения, связанные с контракцией, подрядом, перевозкой, кредитом и т.д.

В процессе реализации экономических и гражданских отношений могут возникать правовые споры, требующие правильного, справедливого и законного решения. При правильном, справедливом и законном рассмотрении и решении возникших споров, экономические и гражданские отношения постепенно укрепляются и закладывают предпосылки для стабильного развития сторон. Укрепляется доверие сторон к справедливости и законности, что обуславливает усиление ответственности и дисциплинированности участвующих сторон. Поэтому обеспечение гарантии защиты прав сторон спора, своевременного, справедливого и законного решения правовых споров оценивается как важная предпосылка развития общественных отношений и в целом развитие всего общества.

Реализация данной цели требует совершенных и необходимых средств и способов решения споров. В практике государств мира, особенно развитых государств существуют разные формы и способы решения упомянутых споров, которые можно разделить на две группы:

- государственные способы и средства решения споров;
- негосударственные (альтернативные) способы и средства решения споров.

В государственные способы и средства решения споров, прежде всего, входят судебная система отдельных государств и межгосударственные суды. Необходимо отметить, что с того времени, когда в человеческом обществе (*homo sapiens*) возникли споры, появились также механизмы их решения.

Необходимо отметить, что третейское соглашение больше имеет именно особенность гражданско-правовых сделок и обосновываются следующими обстоятельствами:

- для приобретения юридической силы третейское соглашение должно выступить как соглашение о сущности условий между сторонами участниками спора; суть использования иного метода разрешения правовых споров заключается в определении конкретного третейского суда, что, таким образом, устраняет проблему необходимости соблюдения процессуальных формальностей;

- на основании норм ГК РТ, наличия юридической силы третейского соглашения обуславливается правовым положением сделки;

- субъектами третейского соглашения следует считать физических и юридических лиц, являющимися сторонами третейского суда;

- наличие возможности применения правил надлежащего исполнения третейского соглашения, которое предотвращает одностороннее исполнение договора вследствие изменения условий третейского соглашения;

- с заключением третейского соглашения стороны приобретают определенные процессуальные права и обязанности; эти права и обязанности относятся к материально-правовым отношениям по рассмотрению и разрешению спора. То есть заключение третейского соглашения не является началом третейского разбирательства.

Исходя из сказанного, учитывая двойственность отношений, возникающих в результате заключения третейского соглашения, более корректно оценивать применение материальных правовых норм при определении сущности третейского суда, в то время как процессуальные нормы используются как дополнительные средства.

Второй параграф третьей главы озаглавлен «**Гражданско-правовое значение актов третейского суда: локальные и судебные акты**».

В ходе своей деятельности третейским судом, как органом осуществляющий судебную справедливость принимаются два вида:

- 1) Акты локального характера, когда третейский суд оценивается подобно организации;
- 2) Акты, принимаемые судом, когда третейский суд осуществляет непосредственно судебную справедливость.

Указанные акты как юридические средства направляются третейскими судами для защиты субъективных прав граждан и юридических лиц. Содержание, цель, также порядок принятия указанных актов оцениваются подобно иным средствам, необходимых для деятельности третейского суда. В свою очередь, решения, принимаемые третейским судом, на наш взгляд, не изменяет их гражданско-правовой сути. Оба обстоятельства в связи с проблемой применяемого права предусматривают одинаковое регулирование.

Принимаемые судом решения олицетворяют положения третейского соглашения и нормы обычаев, сложившихся в сфере деятельности третейских судов. Роль обычаев рабочего оборота деятельности третейских судов тоже имеет значения, так как они берутся в руководство, если нормы соглашения или закона не регулируют возникшие отношения.

Если в отношении между сторонами отсутствует спор, отношения будут рассмотрены и решены на общих основаниях и по существу отраслевыми законами.

Также, правовое регулирование договорных отношений, вытекающих из третейских соглашений, имеет свои специфические особенности. Это отражается в существовании комплекса правовых норм, посвященных третейским соглашениям. Эти нормы существуют на трех уровнях.: первый, общие указания ГК Республики Таджикистан в связи с договорами; второй – указания нормативно-правовой нормы; третий -нормативно-правовые акты, принятые юридическими лицами о постоянно действующих третейских судах.

Следовательно, необходимо различать моральное обязательство добровольно исполнить решение третейского суда и юридическое обязательство исполнить соответствующий акт, предусматривающий механизм его исполнения.

Кроме того, следует отметить, что третейское решение служит инструментом исполнения закона, а стороны признают гражданское судебное разбирательство обязательным доказательством. Этот вывод демонстрирует правовую природу данного суда. Третейский суд рассматривается как юридический орган с делегированными полномочиями.

Хотя Третейское решение и решение компетентного государственного суда являются актами компетентного органа, различия между ними должны быть очевидны.

Следует признать, что третейское решение рассматривается как акт компетентного органа по рассмотрению и разрешению гражданского спора. Третейское решение, как исполнительный акт, должно быть основан на законе. Решение защищает права и интересы гражданина, чьи права были нарушены в материально-правовых отношениях. Здесь наблюдается схожесть между решениями принимаемыми третейскими судами и компетентными государственными судами. Решение третейского суда принимается только после того, как суд рассмотрит все обстоятельства дела. Это означает, что если третейский суд принимает решение к концу рассмотрения дела, но не все обстоятельства дела были учтены, суд обязан продолжить третейское разбирательство для определения обстоятельств, необходимых для справедливого и беспристрастного разрешения спора.

Анализ показал, что в зависимости от формы к решению третейского суда предъявляются следующие требования: первое, решение составляется в письменной форме. Соблюдение письменной формы решения связано с правовыми последствиями, к которым от приведет, ибо решение третейского суда зависит от фактов, установленных судом, и требует, чтобы им была дана достойная правовая оценка.

Второе, третейское решение подписывают третейские судьи, поэтому они имеют свое мнение в отношении дела и

принятого решения. Именно подписи третейских судей оформляют третейское решение и наделяют его правовым значением.

В-третьих, третейское решение создает правовые отношения, основанные на его исполнении. Сторона, в пользу которой вынесено третейское решение, является стороной этих правовых отношений и имеет право требовать исполнения данного решения от другой стороны. Эти правовые отношения могут быть прекращены в случае исполнения данного судебного решения стороной, вынесшей решение, или в случае его аннулирования.

Заключение

Проведенное исследование в рамках диссертационной работы по проблеме правовых основ образования и деятельности третейских судов в РТ позволяют сформулировать следующие выводы:

1) Гражданско-правовые средства являются инструментами, олицетворенными в гражданско-правовых нормах, использование которых дает возможность осуществления в рамках действующих законов РТ ряда правовых и фактических действий, дающие возможность решения возникающих проблем (например прием и сдача товара, прием и выплата денег и т.д.) [1-А].

2) Говоря о гражданско-правовых средствах, при помощи которых производится третейская защита субъективных гражданских прав, являют собой комплексную систему, отличительных от других гражданско-правовых средств, преследующее цель решения возникших правовых споров. Основаниям такого положения могут служить следующие: 1) относительно каких вопросов могут быть применены данные средства – такими вопросами могут выступать споры и коллизии правового характера; 2) существования субъективного признака – данными средствами пользуются сугубо субъекты гражданского права; 3) наличия конкретной цели применения гражданско-правовых средств, направленных по вопросам

третьейской защиты нарушенных субъективных гражданских прав [2-А].

3) Указанные правовые средства относятся к отличающимся друг от друга отраслям (некоторые относятся к отрасли частногоправового характера, другие относятся к публично-правовым отраслям), кроме того, отличаются комплекса межотраслевых средств. Основными отличительными качествами указанных средств можно рассмотреть в целях их применения, также круге субъектов их применяющих. Доказательством сказанного выше является гражданско-правовой договор, который разделяется в зависимости от субъектного признака, например, принадлежности к предпринимательству и не предпринимательству и одновременно признается связанность с целью получения прибыли [9-А].

4) Для целей защиты субъективных гражданско-правовых прав используемая третьейская защита связывается с совокупностью применимых гражданско-правовых средств, а также процессуально-правовыми средствами. Использование гражданско-правовых средств способствует решению вопросов, в которых подразумевается применение третьейской защиты субъективных гражданских прав: направлены для достижения целей организации третейских судов, создания всех видов третейских судов, также направленные на достижения всех других целей способствующих применению совокупности процедур третейской защиты субъективных гражданских прав (отношения гражданско-правового характера, регулируемые нормами права, правовое положения статуса автономии воли, правовое регулирование вопросов направленных на разделения имущества, ответственность имущественного характера) [4-А].

5) Исходя из задач, преследуемых гражданско-правовой отрасли, средства в этой сфере могут быть разделены на средства, которые направлены для регулирования, и средства, которые направлены осуществления защиты. Следовательно, в случае отсутствия правонарушения используются правовые средства, типа договор и т.д., в случае совершения правонарушения используются взимание неустойки, штрафа и т.д. [2-А].

б) Гражданско-правовые средства, с помощью которых осуществляется защита субъективных гражданских прав, могут быть расценены в качестве отдельного комплекса, стоящих особняком от иных гражданско-правовых средств. Такое положение дел связана со следующими факторами: 1) сферой применения гражданско-правовых средств – общественные отношения возникающие в связи с правовым спор между контрагентами в области гражданского права; 2) признаками, в связанными с субъектами отношений – таковыми выступают субъекты гражданского права; 3) определения целей применения данных средств – отмеченные средства могут быть использованы по вопросам обеспечения третейской защиты субъективных гражданских прав и направленное на их нормальную деятельность [11-А].

7) В рамках Закона РТ «О третейских судах» осуществлено иная объяснение термина «третейский суд»: во-первых, «третейский суд» расценивается в качестве особого образования, создаваемых в двух формах: постоянно действующих третейских судов, и третейские суды, создаваемы в зависимости от необходимости единожды; во-вторых, в качестве третейского суда рассматривается состав суда, функционирующий для решение правового спора между хозяйствующими субъектами. В ходе поиска соответствующего термина целесообразно обратить внимание целям создания третейские суды, работающие на постоянно основе, и третейские суды, осуществляющее деятельность на разовой основе. Такая трактовка правового положения третейского суда вытекает из сущности его создания и принимаемых судом решений. Исходя из трактовки третейского суда как институциональной организации можно констатировать, что она может иметь как правоспособность общего характера, так и правоспособность особого характера. Именно указание закона о возможности создания третейского суда в рамках юридического лица, представляет собой специфичный правовой метод, позволяющий указать на специальное правовое положение. Также необходимо заметить, что третейские суды выступают субъектами гражданского права и в этой связи они могут считаться простым субъектом гражданско-правовых отношений [6-А].

8) На основании своей компетенции третейские суды не могут рассматривать нижеследующие дела, возникающие из гражданско-правовых споров: 1) Дела, возникающие на основании жалобы по поводу решений и других действий (также без действий, вопросы, касающиеся судебных отводов по поводу действий судебного исполнителя); 2) дела, направленные на решения вопросов по установлению фактов, юридического характера; 3) дела, касающиеся утраченных ценных бумаг, прав на эти документы; 4) дела, в которых рассматривается несостоятельность хозяйствующих субъектов; 5) дела, в рамках которых рассматривается вопросы возмещения вреда, нанесенного жизни, здоровью физического лица; 6) дела, в которых рассматривается вопросы защиты чести и достоинстве, профессиональной репутации; 7) дела, в рамках которых рассматриваются наследственные споры; 8) дела, касающиеся брачно-семейных отношений, по поводу условий вступления в брак, расторжения брака и др.; 9) дела, касающиеся имущественных споров членов семьи; 10) дела, направленное на регламентацию вопросов усыновления, удочерения, опеки и попечительства; 11) дела, касающиеся вопросов записей актов гражданского состояния; 12) и в целом дела, рассмотрение которых запрещено в формате третейского разбирательства [7-А];

9) На основании проведенного исследования проанализированы отличия третейского соглашения в качестве гражданского договора: определено, что третейское соглашение можно охарактеризовать в качестве договора организационного характера; главная функция третейского соглашения – осуществления необходимой меры защиты субъективных гражданско-правовых прав по средствам создания и функционирования третейской процедуры рассмотрения правового спора; как правило третейские соглашения заключается в форме сделки, в которых приводятся особые условия; третейские соглашения заключаются исходя их правил похожих к договору присоединения [13-А].

10) Структуры третейского соглашения, отвечающая требованиям деятельности третейских судов, составляется на основе закона. Данная структура направлена для решения двух

вопросов: элементы соглашения согласованы субъектами соглашения; применяются условия, связанные с деятельностью третейских судов.

Третейское соглашение имеет материально-правовую составляющую, которая заключается в следующем:

а) Воля сторон выступает определяющим фактором в установлении направленности третейского соглашения, именно в плане определения способа регулирования спора между субъектами. В этом плане следует отметить, что совокупность прав и обязанностей, вытекающих из третейского соглашения возникая в правовой почве материального права, имеет направленность процессуального права;

б) взятие в руководства главного принципа гражданского права, принципа свободы договора, исходящее из того, что этот принцип исходить из согласовании воли сторон;

в) в рамках третейского соглашения происходит регламентация условий по использованию иного способа решения правового спора, а именно обращения к альтернативному суду, третейскому суду в ходе деятельности которого теряется необходимость соблюдения отдельных процессуальных процедур;

г) в третейских соглашениях допускается применения норм, которые могут установить действительность сделок;

д) могут быть проверены правосубъектность и дееспособность участников третейского соглашения;

е) заключив третейское соглашение стороны выбрав иной способ решения правового спора, предпринимают все меры по решения такого правового спора, следовательно заключения третейского соглашения не является началом третейского производства. [5-А]

РЕКОМЕНДАЦИИ ПО ПРАКТИЧЕСКОМУ ИСПОЛЬЗОВАНИЮ РЕЗУЛЬТАТОВ ИССЛЕДОВАНИЯ

1. С целью обеспечения нормального развития цивилизованного общества и правового государства необходимо существование и доступность широкому кругу участников правовых отношений разных форм альтернативных способов и средств решения споров.

Построение гражданского общества и правового государства, развитие свободных экономических отношений, предпринимательства и коммерции требуют наравне с государственными судами также наличие негосударственных (альтернативных) механизмов разрешения экономических и гражданских споров, чтобы стороны имели возможность решить споры путем взаимного совета и использования указанных механизмов[3-А].

2. Таким образом, можно предложить указанную классификацию гражданско-правовых средств для нормального использования третейской формы защиты гражданских прав.

Средства связаны с правосубъектностью. Здесь прежде всего, подразумевается структура юридического лица. Целесообразно также отметить возможность образования представительства и филиала постоянно действующих третейских судов в рамках гражданско-правовых средств. На наш взгляд, не предусмотрено возможности образования представительств и филиалов в законе «О третейских судах», считается недостатком данного закона. Поэтому для усовершенствования деятельности постоянно действующих третейских судов в законе необходимо предусмотреть возможность создания представительства или филиала юридическими лицами, при которых образованы третейские суды.

С этой целью в статье 3 Закона РТ «О третейских судах» необходимо добавить 7 параграф в следующей редакции: «В зависимости от обстоятельства дела юридическое лицо, при котором образован третейский суд, может образовать филиал или представительство». [6-А]

3. Анализ системы гражданско-правовых актов, используемых для организации и функционирования третейских судов, также выявляет вопрос ее нормативного подтверждения. В качестве правовых источников эта система включает, прежде всего, Гражданский кодекс Республики Таджикистан и другие гражданско-правовые акты. Здесь примером может служить ситуация, когда в качестве

юридического лица, в рамках которого функционирует третейский суд, создано как некоммерческая организация, то в этом случае, прежде всего, будут руководствоваться Законом РТ «Об общественных организациях» от 12 мая 2007 г.

Во-вторых, в качестве центральных актов, определяющих статус рассматриваемых гражданско-правовых актов, выступают специальные акты, такие как Закон РТ «О третейских судах», «О международном коммерческом арбитраже в Республике Таджикистан».

В-третьих, гражданско-правовые средства, которые были использованы в для защиты гражданских прав, закрепляются в рамках правовых локальных норм, установленных в соответствующих документах постоянно действующих третейских судов. В нормативных источниках, относящихся к первой группе, можно говорить как о гражданско-правовых нормах, в правовых актах других групп в большинстве своем речь о гражданско-процессуальными средствами.

Исходя из сказанного можно сделать вывод, что основным методом, используемым в законодательстве во время осуществления третейской защиты субъективных гражданских прав, можно признать правовое межотраслевое урегулирование, реализуемое правовыми средствами. По существу, в этом случае возникает комплексная правовая форма, оцениваемая как «третейский суд» [4-А].

4) Необходимо дополнить главу II Закона РТ «О третейских судах» новой статьей в следующей редакции: статья 6.1. Компенсация вреда.

В процессе подготовки и проведения третейского суда, если одна сторона третейского соглашения допустить злоупотребление своими правами, проявляющегося в виде создания препятствий деятельности третейского суда по рассмотрению и решению правового спора, такое поведение повлечёт за собой гражданскую ответственность в виде обязанности возмещения ущерба, причиненного сторонам» [8-А].

РҶҶҲАТИ АДАБИЁТ (МАЪХАЗҶО)

I. Санадҳои меъерии ҳуқуқӣ ва ҳуҷҷатҳои давлатӣ:

[1]. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994 бо тағйиру иловаҳо аз 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016 (бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ) [Матн]. – Душанбе: Ганҷ, 2016. – 136 с.

[2]. Кодекси маданият ҶТ аз 24 декабри соли 2022 [Матн] // Садои мардум. – № 1-9 (4584-4592). – 36 с.

[3]. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 28 декабри соли 2023. – [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: Сомонаи расмӣи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. www.president.tj. (давраи муроҷиат: 19 феввали соли 2024).

[4]. Суханронии Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон дар мулоқот бо кормандони мақомоти судӣ дар аз 05 декабри соли 2024. – [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: Сомонаи расмӣи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. www.President.tj. (давраи муроҷиат: 20 феввали 2025).

[5]. Ёълумияи умумии ҳуқуқи башар [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.mmk.tj> (санаи муроҷиат: 12.06.2024).

II. Монография, китобҳои дарсӣ, васоити таълимӣ

[6]. Басин Ю.Г. Юрисдикция международного арбитражного суда. Избранные труды по гражданскому праву [Текст] / Ю.Г. Басин. – Алмааты. 2003. – 720 с.

[7]. Дмитриева, Г.К. Международный коммерческий арбитраж: Учебно-практическое пособие [Текст] / Г.К. Дмитриева. – М.: Проспект. 1997. – 227 с.

[8]. Маҳмудов, М.А., Менглиев, Ш.М. Ҳуқуқи хусусии римӣ [Матн] / М.А. Маҳмудов, Ш.М. Менглиев. – Душанбе: ЭР-граф, 2013. – 176 с.

[9]. Менглиев, Ш.М. Арбитражное рассмотрение внешнеэкономических споров [Текст] / Ш.М. Менглиев. – Душанбе: «Эҷод». 2009. – 412 с.

[10]. Немытина, М.В. Альтернативной правосудие в России [Текст] / Развитие альтернативных форм разрешения правовых конфликтов: Сборник научных статей / Под ред. М.В. Немытиной. – Саратов, 2000. - Ч. 2. – 346 с.

[11]. Хукуки граждани Чумхурии Тоҷикистон: китоби дарсӣ: қисми дуюм [Матн] / муҳаррирони масъул: мудири кафедраи хукуки граждани факултети ҳуқуқшиносии ДМТ, доктори илмҳои ҳуқуқ, профессор Ғаюров Ш.К. ва номзоди илмҳои ҳуқуқ, дотсент Ф.С. Сулаймонов. – Душанбе: ЭР-граф, 2014. – 424 с.

[12]. Пугинский, Б.И. Гражданско-правовые средства в хозяйственных отношениях [Текст] / Б.И. Пугинский. – М.: Юрид.лит. – 1984. – 224 с.

[13]. Сангинов, Д.Ш. Хукуки соҳибқорӣ Чумхурии Тоҷикистон: воситаи таълимӣ [Матн] / Д.Ш. Сангинов. – Душанбе: Андалеб-Р, 2014. – 500 с.

[14]. Скворцов, О.Ю. Третейское разбирательство предпринимательских споров в России: проблемы, тенденции, перспективы [Текст] / О.Ю. Скворцов. – М.: Волтерс-Клувер, 2005. – 704 с.

[15]. Танзми ҳуқуқии ғабӯлияти судҳои ҳақамӣ дар Чумхурии Тоҷикистон [Матн] / Зери таҳрири д.и.х. профессор М.З. Раҳимов. – Душанбе: 2004. – 103 с.

[16]. Тафсири Қонуни Чумхурии Тоҷикистон «Дар бораи судҳои ҳақамӣ» [Матн] / Зери таҳрири н.и.х. З. Ализода. – Душанбе: 2008. – 160 с.

[17]. Шонасридинов, Н., Нодиров, Ф.М. Хукуки соҳибқорӣ [Матн]: / васоити таълимӣ: қисми 1 / Н. Шонасридинов, Ф.М. Нодиров. – Душанбе: Прогресс, 2009. – 449 с.

III. Мақолаҳо ва маърузаҳо:

[18]. Виноградова, Е.А. Ответы на вопросы читателей [Текст] / Е.А. Виноградова // Третейский суд. – 2002. – №5/6. – С. 34-41.

[19]. Гимазова, Э.Н. Акты третейского суда [Текст] / Э.Н. Гимазова // Право и государство: теория и практика. – 2019. – № 2 (180). – С. 79-81.

[20]. Исмоилов, Ш.М. Кодекси маданияи ҶТ – заминаи танзими муносибатҳои нави хусусӣ [Матн] / Ш.М. Исмоилов // Қонунгузорӣ. – 2023. – № 2 (50). – С. 56-64.

[21]. Суханов, Е.А. Третейские суды в системе торгово-промышленных палат: состояние дел и перспективы развития [Текст] / Е.А. Суханов // Хозяйство и право. – 2003. – №1. – С. 73-80.

IV. Диссертатсия ва авторефератҳо:

[22]. Бондаренко, В.Е. Место арбитража и медиации в системе разрешения гражданско-правовых споров [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.15 / Бондаренко Вадим Евгеньевич. – Саратов. 2020. – 189 с.

[23]. Владимирова, С.А. Правовая природа и значение третейского соглашения [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Владимирова Светлана Алексеевна. – Тверь. 2007. – 202 с.

[24]. Гимазова, Э.Н. Гражданско-правовые средства обеспечения третейской защиты субъективных гражданских прав [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Гимазова Эльвира Нурмахатовна. – Казань. 2007. – 190 с.

[25]. Никифиров, В.А. Международный коммерческий арбитраж в системе третейских судов: История и современное состояние [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Никифиров Вадим Алексеевич. – М.: 2002. – 254 с.

V. Захираҳои электронӣ:

[26]. Сулаймонов, Ф.С. Проблемы цивилистической науки в Республике Таджикистан [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: <https://law.tnu.tj/index.php/ru/nauka-top/39-stati/74> (дата обращения: 10.11.2024).

ПЕРЕЧЕНЬ НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ СОИСКАТЕЛЯ УЧЕНОЙ СТЕПЕНИ

I. Статьи, опубликованные в рецензируемых и рекомендованных Высшей аттестационной комиссией при Президенте Республики Таджикистан журналах:

[1-А]. Шукуров, Ф.М. Оид ба хусусиятҳои ташкилшавии суди ҳакамӣ [Матн] / Ф.М. Шукуров // Қонунгузорӣ. – 2021. – № 4(44). – С. 56-61; ISSN 24-2903

[2-А]. Шукуров, Ф.М. Баъзе масалаҳои мафҳум ва табиати ҳуқуқи судҳои ҳакамӣ ҳакамӣ [Матн] / Ф.М. Шукуров // Ахбори ДДҲБСТ. Силсилаи илмҳои ҷомеашиносӣ. – 2021. – №3(88). – С. 132-139; ISSN2411-1945

[3-А]. Шукуров, Ф.М. Назаре ба масъалаи салоҳияти суди ҳакамӣ [Матн] / Ф.М. Шукуров // Маҷаллаи Академии ҳуқуқ. – 2022. – № 4(44). – С.132-139; ISSN2411-1945

[4-А]. Шукуров, Ф.М. Баъзе масъалаҳои граждани-ҳуқуқи созишномаҳои ҳакамӣ: назария ва амалия ҳакамӣ [Матн] / Ф.М. Шукуров // Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон. – 2023. – № 1(29). – С. 180-189; ISSN 24149217

[5-А]. Шукуров, Ф.М., Назаре ба масъалаи беэътибории созишномаи ҳакамӣ ҳакамӣ [Матн] / Ф.М. Шукуров, М.Н. Раҷабзода // Ахбори ДДҲБСТ. Силсилаи илмҳои ҷомеашиносӣ. – 2024. – 2(99). – С. 32-38; ISSN 3005-8023.

II. Научные статьи, опубликованные в сборниках и других научно-практических изданиях:

[6-А]. Шукуров, Ф.М. Таснифи шартнома дар ҳуқуқи граждани [Матн] / Ф.М. Шукуров // Конференсияи ҷумҳуриявии устодон ва донишҷӯёни ДДҲБСТ таҳти унвони «Илм ва инноватсия дар низомии татбиқи ҳадафҳои стратегии миллӣ», ки ба 30-юмин солгарди Истиқлоли давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон– Хучанд: Дабир, 2021. – С. 156-161.

[7-А]. Шукуров, Ф.М. Оид ба салоҳияти суди ҳакамӣ [Матн] / Ф.М. Шукуров // Конференсияи илмӣ – амалии профессорон, омӯзгорон ва муҳақиқони ҷавони ДДҲБСТ бахшида ба эълон гаштани солҳои 2022-2026 «Солҳои рушди

саноат» ва Рӯзи илми тоҷик (21 - 25 апрели соли 2022). Бахши ҳуқуқшиносӣ II. – С. 75 - 80.

[8-А]. Шукуров, Ф.М. К вопросу компетенции третейского суда [Матн] / Ф.М. Шукуров // Международная конференции посвященная памяти «Аубакировские чтения» – Алматы, 2025. – С. 195-197.

[9-А]. Шукуров, Ф.М. Нақши Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ташаккули судҳои ҳакамӣ [Матн] / Ф.М. Шукуров // Конференсияи ҷумҳуриявӣ илмию амалӣ дар мавзӯи “Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон – заминаи устувори ташаккули маърифати ҳуқуқӣ ва эъмори давлати ҳуқуқбунёд”. – Хучанд: Дабир, 2024. – С. 307-316.

[10-А]. Шукуров, Ф.М. Назаре ба масъалаи воситаҳои ҳуқуқи маданият ҳимояи ҳуқуқҳои субъективӣ маданӣ [Матн] / Ф.М. Шукуров // Конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-амалӣ таҳти унвони “Ҷавонон ва рушди Тоҷикистони соҳибистиклол // Хучанд: 2024. – С. 191-196.

[11-А]. Шукуров, Ф.М. Танзими ҳуқуқи салоҳияти судҳои ҳакамӣ [Матн] / Ф.М. Шукуров // Конференсияи ҷумҳуриявӣ илмию амалӣ дар мавзӯи “Аҳамияти маърифати ҳуқуқӣ дар ҷомеаи муосир” // Хучанд. 2025. – С. 229-233.

[12-А]. Шукуров, Ф.М. Баъзе масъалаҳои салоҳияти судҳои ҳакамӣ дар замони муосир [Матн] / Ф.М. Шукуров // Конференсияи ҷумҳуриявӣ илмию амалӣ таҳти унвони “Рушди устувор дар соҳаҳои иқтисодиёт, суботи иҷтимоӣ, мувозинати экологӣ ва баланд бардоштани сатҳи некӯахлоқии мардуми Тоҷикистон” аз 23 апрели соли 2025. – Хучанд: Дабир, 2025 – С. 156-160.

[13-А]. Шукуров, Ф.М. Баъзе масъалаҳои фаъолияти суди ҳаками [Матн] / Ф.М. Шукуров / Конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-амалии ДДҲБСТ таҳти унвони “Иттилоотони конунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон: масъалаҳои назариявӣ ва амалӣ” бахшида ба солҳои рушди иқтисодиёти ракамӣ ва инноватсионӣ, 1 ноябри соли 2025. – Хучанд: 2025. – С. 232-237.

АННОТАТСИЯ

ба диссертатсияи Шукурзода Фарҳодҷон Манон дар мавзӯи «Асосҳои маданӣ-ҳуқуқии ғабӯлияти судҳои ҳақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон»

Қалидвожаҳо: қонунгузори маданӣ, ғабӯлияти суд, суди ҳақамӣ, ҳақам, Ҷумҳурии Тоҷикистон, баҳсҳои судӣ, баррасии судии ҳақамӣ, иштирокчиёни муруфияи судии ҳақамӣ, санадҳои суди ҳақамӣ, ҳимояи ҳуқуқ, манфиатҳои шаҳрвандон, низоми судӣ, ҳуқуқҳои субъективӣ, воситаҳои маданӣ-ҳуқуқӣ.

Рушди ғабӯлияти соҳибқорӣ, равандҳои ташаккули қонунгузори маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, инчунин, таҳкими қонунгузорӣ оид ба ҳимояи ҳақамии ҳуқуқҳои субъективии маданӣ шаҳодати онро дорад, ки низоми қонунгузори кишвар дар асосҳои принципҳои демократӣ пеш рафта истодааст. Ҷунин ҳолат бо рушди таҷрибаи татбиқи соҳаҳои ишорашудаи қонунгузорӣ тасдиқ қарда мешавад. Инчунин, шумораи судҳои ҳақамии доимоамалқунанда ва афзудани муруҷиати субъектони муносибатҳои маданӣ-ҳуқуқӣ ба ин гуна судҳо барои ҳимояи ҳуқуқҳои вайроншуда ва ё зер баҳс қароргирифта рӯ ба афзоиш дорад.

Таҷрибаи ҳимояи ҳақамии ҳуқуқҳо мавҷуд будани қамбудихоро нишон дода, дар ин қорҷӯба вобастагии намоён бо воситаҳои маданӣ-ҳуқуқие дида мешавад, ки ба ҷунин ҳимоя ҳосияти диспозитивиро мебахшад.

Асосҳои методологии таҳқиқоти диссертатсионии мазкурро осори мутаҳассисони соҳаи илми сивилистӣ, ки оид ба воситаҳои ҳуқуқи маданияи ташкили суди ҳақамии якбор амалқунанда ва доимоамалқунанда дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ҳориқи кишвар, ҳамчунин реҷаи ҳуқуқи маданияи созишномаи ҳақамӣ ҳамчун асоси ғабӯлияти судҳои ҳақамӣ натиҷаҳои ғабӯлияти зеҳнӣ ва эҷодӣ пешниҳод намуандаанд, ташкил медиҳад.

Натиҷаҳои бадастоварда, нуқтаҳои илмӣ, ҳулосаҳо, пешниҳодҳо ва дастовардҳои таҳқиқоти диссертатсионӣ метавонанд барои тақмили қонунгузорӣ, ғабӯлияти судҳои ҳақамӣ заминаи хубро гузоранд.

АННОТАЦИЯ

диссертации Шукурзода Фарходжон Манон на тему «Гражданско-правовые основы деятельности третейских судов в Республике Таджикистан»

Ключевые слова: гражданское законодательство, судебная деятельность, третейский суд, арбитр, Республика Таджикистан, судебные споры, третейское рассмотрение, участники третейского разбирательства, документы третейского суда, защита прав, интересы граждан, судебная система, субъективные права, гражданско-правовые средства.

Развитие предпринимательской деятельности, процессы формирования гражданского законодательства Республики Таджикистан, а также усиление законодательства об третейской защите субъективных гражданских прав свидетельствуют о том, что законодательная система страны движется вперед на основе демократических принципов. Это подтверждается развитием опыта реализации указанных областей законодательства. Также растет число постоянно действующих третейского судов и увеличивается количество обращений субъектов гражданско-правовых отношений в такие суды для защиты нарушенных или оспариваемых прав.

Опыт третейской защиты прав показывает наличие недостатков, и в этих рамках наблюдается явная зависимость от гражданско-правовых средств, что придает такой защите диспозитивный характер.

Методологической основой данного диссертационного исследования являются работы специалистов в области гражданского права, представивших результаты интеллектуально-творческой деятельности по гражданско-правовым средствам организации единоличного и постоянно действующего третейского суда в Республике Таджикистан и за рубежом, а также гражданско-правовую схему третейского соглашения как основу деятельности третейских судов.

Полученные результаты, научные положения, выводы, предложения и достижения диссертационного исследования могут заложить хорошую основу для совершенствования законодательства и деятельности третейских судов.

ANNOTATION

of Shukurzoda Farhodjon Manon's dissertation on the theme "Civil Law Foundations of Arbitration Courts in the Republic of Tajikistan"

Key words: civil legislation, judicial activity, arbitration court, arbitrator, Republic of Tajikistan, litigation, arbitration proceedings, participants in arbitration proceedings, arbitration court documents, protection of rights, interests of citizens, judicial system, subjective rights, civil law remedies, conflict of laws rules.

The development of entrepreneurial activity, the processes of formation of civil legislation of the Republic of Tajikistan, as well as the strengthening of legislation on arbitration protection of subjective civil rights indicate that the country's legislative system is moving forward on the basis of democratic principles. This is confirmed by the growing experience of implementing these areas of legislation. The number of permanent arbitration courts is also growing, as is the number of civil law entities filing appeals to such courts to protect violated or disputed rights.

Experience with arbitration protection of rights shows the presence of shortcomings, and within this framework there is a clear dependence on civil law remedies, which gives such protection a dispositive nature.

The methodological basis of this dissertation research is the work of specialists in the field of civil law, who presented the results of intellectual and creative activity on civil-legal means of organizing a sole and permanent arbitration court in the Republic of Tajikistan and abroad, as well as the civil-legal scheme of the arbitration agreement as the basis for the activities of arbitration courts.

The obtained results, scientific provisions, conclusions, proposals and achievements of the dissertation research can lay a good foundation for improving the legislation and activities of arbitration courts.